

az ű tanytuanaí meg
 az tánűtuánaók | meg-
 indulanak mint egy mil-
 indulának mint egğ mil-
 tatlan dolgon es mon-
 tatlan dolgoñ | es mon-
 danak. Mire len ez a
 danak. Mire lún ez
 veztes? Mert ez kenetet
 vesztis? Mert ez kenetet
 nagj arron adhatak
 nagj árroñ adhattak
 volna el: es az zegenek
 volna el | es az szeghiének-
 nek adhatat volna:
 nek adhattak volna.
 mikoris ez iesos ezt ...
 Mikoronn az Jesus ezt meg-
 erttete volna monda ...
 erttete volna | monda ű-
 nekik: mert vattok ban-
 nekik: Műrt vattok bán-
 tassára ez azonyalának
 tasara ez asszoñiallatnak?
 Mert io dolgot miuelke
 Mert io dolgot műelke-
 dek en velem. Mert
 dek en velem. Mert
 az zegenek mind ...
 az szeghiének mindenkoron
 veletek vadnak ...
 veletek vadnak: en
 kedeglen nem minden
 kedigleñ nem minden-

koron veletek vagok.
 koron vagok tú veletek.
 Merth az kenetet ez azony
 Mert hoğ ez kenetet ez asszoni-
 alat az en testemre bo-
 állat az en testemre bo-
 c.atta ezt az en elteme-
 czáta | ezt az en elteme-
 tesemre tette: Bizon-
 tistemre tiuğ. Bizon
 ... ..ktek vala
 mondom tûnektek | vala-
 holot predikaltatik
 holott predikaltatik
 ez euangelium ...
 ez euangelium ez eghissz
 ... gon ... az mit
 világoñ | ez es az mit
 velem ... ..hird
 ez en velem tûn kihirdet-
 .....
 tetik ióvendõre
 az ű nevinek emleke
 az ű nevinek emleke-
 .....
 zetire. Legottan elme-
 ne az papoknak feie
 ne az papoknak feie-
 delmekhez ...
 delmihez az tizenket-
 ... nek eggjyk ki Judas
 tónek eggik | ki Judas

Iskariotnak ... tetik vala es monda ű nekikiek. Mit akartok ennekem adni? es en tûnektek
 Iskariotnak neuztetik es monda únekiek. Mit akartok ennekem adni | es en tûnektek
 kezetekbe adom azt? es azok elvegezsek hoğj harmich ezüst pinzt adának nekij: es az űdõtök[!]
 kezetekbe adom azt? Es azok eluighezsek hoğj harmincz ezüst pinzt adnának úneki. Es az űdõtül
 f. ... gva alkotmossagot keres vala, hoğj kezibe adhatna űtet az űdnepek kediglen első napián |
 fogua alkotmossagot keres vala | hoğ kézbe adhatná űtet az űdnepek kedigleñ első napián |
 mellen pogachakval ilnek vala, az tanjtuanaok az iesoshoz Jarvlnak es mondanak űneki,
 melleñ pogáčzakual ilnek vala | az tanjtuánaók az Jesushoz járulanak | es mondanak úneki |
 holott akarod hoğ meg kizichjyk te neked az hvsuetj vochorad enned? es az iesos: monda:
 Holott akarod hoğ megkiszjczúk teneked az Husiti vaczorat enned? Es az Jesus monda.
 Me...tekkel ... ..ba egg emberhez es mongiatok ezt unekj az mester azt mongia: Az ev
 Menñetel az varosba egg emberhez | es mongatok ezt úneki | Az mester azt monga | Az en
 ű... k.zzel v... ..e nalad teze az hvsuetj vocharat az ev tanitvanival. es azonkepen
 űdõm közel vağon | te nálad tiszem az Husiti vaczorat az en tanjtuánmual. Es azonkippeñ

t...ek az ő tanítványok miken az Jesus megh atta vala űnekiek: es meg kizitek az tũnek az tanítványok mikippen az Jesus meg hatta vala űnekiek | es megkiszíttek az husvetj v.chorath. Mikoron kediglenn Immaron estve leth volna letelepedet vala az Husiti vaczorát. Mikoron kediglenn immarañ estue lũtt volna letelepedett vala az

A párhuzamos közlés jól mutatja a két szöveg közti kapcsolatot. Válaszolniuk kellene azonban arra a kérdésre, hogy miből adódhatnak a nem nyelvjárási, vagy helyesírási különbségek. Pl. 6. vers: *kinek egy pohar draga kenethe vala* (Sylvester: kinél égg pohár draga kenet vala); 18. vers: *Az ev ű... k.zzel v... e nalad teze az husvetj vocharat az ev tanítványival* (Sylvester: Az en űdóm közel vagon te nálad tiszem az Husiti vaczorát az en tanítványimual). A kérdésre válaszolni nem tudunk, ám néhány megjegyzést, a megjelentetett ismertetésben irthoz is, talán megengedhetünk magunknak. Az evangéliumi perikopák nemzeti nyelven történő felolvasását már a középkorban is hallgatta a köznép. Azaz: az adott ünnepre eső szakaszt magyarul is fel kellett olvasnia a papnak. Nem kell tehát e virágvasárnap szöveg esetében feltétlenül a reformáció népnyelvi törekvését látnunk, s főleg nem kell a katolikusokat azon az alapon kizárni, hogy a passió népnyelvi éneklésére gondolunk (Keszler, i. m. 367). Mers: tőredékünk erre nem ad semmi alapot. A bejegyzés Sylvester-féle fordítással való egyezésének és eltérésének okát csak találgatni tudjuk. Lehetséges, hogy a másoló (lejegyző?) nem is közhasználatra írta lapszélre a passiót. Az is előfordulhat, hogy nem nyomtatott változatot használt, hanem kéziratos forrás állt rendelkezésére. A nagyfokú szövegegyezés szövegiünk másolat volta mellett szól. Az eltéréseknek magyarázata lehet az is, hogy az evangéliumi perikopákat kívülről tudhatták az idősebb és képzetebb papok. A már korábban rögzült szövegfordulatokat felhasználhatta Sylvester is, sőt akár ő, akár tőredékünk írója, tudatosan megváltoztathatta azt. A lehetőségek mérlegelésekor nem zárhatjuk ki a protestánsoknak a liturgiában alkalmazott, tudatos népnyelvi törekvését sem.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egy ismeretlen kolozsvári nyomtatvány 1601-ből. Az RMNy I. 779. sz. nyomtatványból (Historia melyben az felséges Bathori Sigmondnac erdélyi fejedelemnac 1595 esztendőben viselt hadai irattattanac megh... Kolozsvár 1596) két csonka példány ismeretes. Az egyiket a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzik. Erről már régóta van fénykép az OSzK-ban, s ennek alapján közölhetem a verses história hiányos, körülbelül a mű felét tartalmazó szövegét. (RMKT XVII/1. 11. sz.) Az RMNy I. kötetének megjelenése után — amint erre Borsa Gedeon szíves volt figyelmeztetni — a másik csonka példánynak („Cluj Acad III”, vagyis a kolozsvári volt unitárius kollégium példányának) is megszerezték a mikrofilmjét. (OSzK FM 2/3538) Az RMKT hiányának pótlását gyűjtögetve megnéztem ezt is, hátha tartalmaz a históriából olyan szövegrészeket, amelyek a kolozsvári EK példányában nincsenek meg. Ilyeneket ugyan nem találtam, mert ez a példány még a másiknál is csonkább, viszont a felvételen a História után egy eddig ismeretlen nyomtatvány töredékei láthatók. Valószínű, hogy ugyanabból a könyvtárlából áztatták ki mindkét töredéket, s ezért van ez az ismeretlen, ugyancsak verseket tartalmazó nyomtatvány külön cím és jelzet nélkül, mintegy a História folytatásaként, ugyanazon a felvételen. A töredék meghatározásához, de meg azért is, mert két eddig ismeretlen világi versről van szó, közöljük teljes szövegét. A rekonstrukciónál az egyetlen megmaradt ívjelzésből („B”) indultunk ki. Azt is figyelembe vettük, hogy egy oldal 26 sort tartalmaz, s hogy a második, Balassi-strófában írt vers 9 sorosra van törölve. Amit tudunk, kiegészítettük; a vessorokat megszámoztuk.

[A1a: Címlap.]

[A1b: Címer? Embléma? Latin vers?]

[A2a — b: Az alábbi akrosztichonos vers eleje.]

[A3a:]

D Eréc ideye napnac m...
     Synaetas az mondot...
 E Lé jöuen ottan Király...
     Synaetasnac ot mi...

- 5 L Átuán azért s ertuén nagy...
Kic naponként hiuen ...
- M Vtattyác körösként ...
s Keduesen véshi Felség...
- É N-is töb hiuec közt szeg...
Oh kegyelmes Vram ...
- 10 N Em tuttam im hoztam...
Ismerye Felséged élte...
- E Nnél nagyob dolgokban ...
Czak vegye keduébe ...
- 15 K I után foglallya óltalmáb...
Had tisztúlyon búva...
- K Olosuár hazámat mint...
Kiben .....
- N E feleicz.....
Kiért .....
- 20 É Ly .....
- M Kiben .....
- .....
- 25 .....

[A3b:]

- .....NITATI DE-
.....CANTIONIS
.....ATIO
[CHRISTVSNA] C nagy hiue
.....[Es szentel]t Vitéze
.....[Kegyelmes] Fejedelmünc:
.....últa
- 5 .....ólta
.....segedelmünc
.....nem feltünc
.....el eltünc
.....volt örözünc.
- 10 .....ról
.....zadról
.....dé
.....merült
.....ból terült
- 15 .....
- .....
- .....
- 20 .....
- .....

[A4a:]

Személyyed meg...
Vigadoua tötte
El hagyot bús ...

- 25   Kin már ugy ö...
               Czak nem szár....
               s Örültünkben ...
 Immár szemmel látt[yue]
               Szüböl-is mond[hattyue]
- 30   Fel támadot Cz[illagunc]
               Ki volt el reitöz[ve]
               s Homályban öl[tözve]
               Világot fogot [Napunk]
               s Még az Egh-is ...
- 35   Örültében ker....
               Löt hogy Isten....
 Mert mint Atya n[élkül]
               Fái, s Nyái Pász[tor nélkül]
               Voltunc oly áru.....
- 40   Rosszaktól meg ...
               Szenueduén soc .....
               Türtünc Vénc ...
               Éltünc háboruy ...
               s Egymás niaually...
- 45   Czac néztünc aty....
 s Noha így rettegtü[nc]
               Búkban éltü[nc]...
 [A4b:]   .....[n]agy károkat,
               .....lt elég,
 50   .....llenség
               .....yü átkokat:
               .....[I]stenünc
               .....[ellen]ségünc
               .....fogokat
 55   .....látta
               .....[me]g szánta
               .....[sz]ent lelkét
               .....n légyen,
               .....c tégyen
- 60   .....c oly elmét,
               .....módot,
               .....ok gondot,
               .....kegyelmét.
               .....ac,
- 65   .....[h]allottuc
               .....t ád Isten
               .....egéssel
               .....kézzel
               .....minden
- 70   .....[kö]nyörgésben
               .....ében
               .....tlen.
               .....

Mert

- [B1a:] 75 Mert Vr változást tön
Mi roszt ellenségünkön:
Soc Hadát meg veré,
Személyét meg veté,
Szám kiuetetté teué.
Éltünc szabadula,
80 Országa pusztula,
Tisztessége rutula.
Ki után fiait
Minket mint tagyait
Reménsséggel lágyita,
85 Sullyas inségünkben
Káros s bús ügyünkben
Szent oruosunc gyógyita:
Meg igirt iauáual
s Áldo hatalmáual
90 Meg uyobban nagyita.
Hiszem ió az Isten
Bár el hidgye minden
Czelekszic ezuda képpen
Büntet mikor ha kit
95 Czak uyittya hütit
Személyét tarttya éppen:
s Mihelt ki hozzá [tér]
Ottan kegielmet [nyér]
Sebébül gyógyul szépen.
B Min
- [B1b:] 100 Minket-is így gyógyit,
s Niavallyánkából épít
Az mi kegyes Istenünc:
Mert miként vétket bán,
Iót szinten így kéván,
105 Tanit, s uyittya hitünc,
s Ez az ielensége
Hogy szán ő felsége
Tarttya éppen személyünc.
Téryünc azért Vrhoz
110 Mint kegyes Kalauzhoz
Diczirünc ő szentségét:
Hogy így szeret, tanit,
Dorgál, s io keduet nyit
Ismérteti személyét:
115 Legyünc csak állandóc
Kic vagyunc halandóc
Nem hágy, adgya bö keduet.
Vgy vagyon hogy vesztünc,
Senkire ne vessünc
120 Volt oka mert nagy vétkünc:
Vigan öttünc étkünc,

- Ki volt Feyedelmünc
 Nem szerettünc mást kértünc:
 Esztaragot nyertünc,
 Ki bút adott nékünc,
 125
- s Roszszà
- [B2a:] s Roszszà töue iö ügyünc.
 Ha érdemünc nézné,
 Személyünc el vetné
 Az mi teremtö Vruc:
 130 Iele, nem nézte azt,
 Imè megint támaszt
 Ki iöl viseli gondunc:
 Legyünc ehöz hiuec,
 Lelleyenec iö hirec,
 135 Ideye ha tanulunc.
 Légy azért sokáig
 Élö, s éltedben vigh,
 Kegyes, s kegyelmes Vruc:
 Hála Istenünknek
 140 Ki atta éltünknek,
 Megint vagy fő Hadnagyunc,
 Soc iókban részesüly
 Szerenczékben épüly
 Lehessen nyugodalumunc.
 145 Imè ki.....
 Már elődben .....
 Panaszockal igyüncet
 Isten .....ez,
 Iob életre .....ez,
 150 .....
 .....
 [B2b:] Kesergette s bánta
 Niomorodot éltünket.
 Mioletta mert töllünc
 155 Táuozáll mellölünc
 Fogyatkoztunc s pusztultunc
 Forgattac soc felé,
 Vettenec búk mellé,
 Neuekedet siralmunc:
 160 Oly rosz is paranczolt,
 Ki régen meg sartzolt
 Hogy el foglallya iauunc.
 Hogy penig ne légyen
 Töb but raitunc tégyen
 165 Ez után ellenségünc:
 Szükség kegyességgel
 Nagy szép egygyességgel
 Hazánc nem csak szeretnünc:
 Söt meg óltalmaznunc,

- 170 Erte elnunc, halnunc,
Kiért . . . tisztességünc.
s Eszt-is ha . . . . . uc,
Bizonnyal el hidgyüc
Iót ád Isten éltünkben:
- 175 Ha arúttatásnac
Az vissza vonásnac
[Nincs több.]

Mint hogy kötetstáblák töltelékanyagául általában ugyanabból a nyomdából származó s nagyjából egyidős lapok szolgálnak, feltételezhetjük, hogy az első vers főiből megmaradt (FEIE)DELMÉNEK szó Báthori Zsigmondra vonatkozik. (A versfőszöveg ilyen kiemelésére egy 1635-i kolozsvári nyomtatványban találunk analógiát: RMKT XVII/1. 12. sz.) A vers első, hosszabb feléből mindössze négy félsor maradt meg. Talán valami allegorikus történet volt itt versbe szedve. A Synaetas névvel máshol nem találkoztak legtudósabb kollégáim sem; lexikonokban, szótárakban sem akadtunk nyomára. Az első versnek az előzményektől egy üres sorral elválasztott második része ajánló vers a fejedelemhez; itt található az a fontos információ, hogy a szerző hazája Kolozsvár volt. (17. sor.)

A Balassi-strófás vers fennmaradt törmelékeiből a következőket olvashatjuk ki. A fejedelem visszatért (141. sor: „megint vagy fő hadnagyunk”): távolléte alatt „fogyatkoztunk s pusztultunk . . . nevedett siralunk” (154–155. sor); mert ezalatt „oly rossz is parancsolt, ki régen megsaccolt, hogy elfoglalja javunk.” (Uo.) Mindennek mi is okai voltunk, mert (121. sk. sor:) „vigan öttük étünk, ki volt fejedelmünk, nem szerettük, mást kértünk, esztaragot nyertünk, ki bút adott nekünk, s rosszá tövé jó ügyünk.” Itt, amint erre Szabó Géza figyelmeztetett, az ismert esopusi mesére történik utalás (Heltainál a XVIII. fabula): a békák Jupitertől királyt kértek, aki először egy régi reves tőkét adott nekik. Nem szerették, mást kértek, s egy isztrágot kaptak, aki „a békák közül a nagyát és kevéret kezdte az orrával vágni és megenni.”

Isten azonban könyörületes volt, és (74. sk. sor:) „változást tön mi rossz ellenségünkön, sok hadát megveré, számkivetetté tevé.”

Az erdélyi fejedelmek között csak Báthori Zsigmond hagyta el többször is trónját, majd visszatért. Az 1594-i események nem jöhetnek szóba; az ellenzéknek nem voltak hadaik, s nem az Úr tette őket számkivetetté, hanem Zsigmond koncoltatta fel őket. Zsigmond 1598 áprilisa és augusztusa között is távol volt, távolléte alatt azonban a két királyi biztos és a fejedelemasszony békésen kormányozták Erdélyt. Kizárhatjuk Zsigmond utolsó, 1601. szept. 11-i visszatérését is. Ekkor a fejedelem Erdélyi déli részén szerencsétlenkedett, majd megpróbálta Kolozsvárt ostrommal bevenni, végül távozott Erdélyből.

A versben elmondottak jól harmonizálnak Zsigmond 1599. márciusa és 1601. márciusa közötti távollétével. Mihály vajdát az erdélyi rendek jelentős része először támogatta, majd csalódott benne, tehát az esopusi gólyamese illik a helyzetre. Mihály hadai 1600. szept. 18-án Miriszlónál szenvedtek vereséget, s ezután Mihály Prágába ment, tehát számkivetetté lett. Ezután Básta csapatai is kivonultak Erdélyből, s az országgyűlés követsége Zsigmondot visszahívta Moldvából. Kolozsvárra március 21-én vonult be, majd fényes ünnepségek közepette ápr. 3-án ismét fejedelemmé választották. Erre az alkalomra készülhetett a fejedelmet a rendek nevében köszöntő verses kiadvány.

A vers beleilleszkedik azoknak a politikai propagandaverseknek a sorába, melyeknek elseje éppen Báthori Zsigmond 1594-i akcióját: ellenzéke lemeszárlását indokolja és dicséri. (RMKT XVII/1. 9. sz.) Ennek a politikai költészetnek legnagyobb hatású művelője Debreczeni S. János. Az ő Bocskait dicsérő verse (RMKT XVII/1. 63. sz.) szintén Balassi-strófákban van írva, s nem lenne csodálatos, ha egyszer kiderülne, hogy a Báthori Zsigmondot dicsérő költemény is az ő szerzeménye.

Az elmondottak alapján az RMNy II. kötetében az alábbi kiegészítés tehető:

RMNy S 878A

[Dicsőtő versek Báthori Zsigmondhoz. Kolozsvár 1601 typ. Heltai]

[A – B + ?] = [8 + ?] fol. 4°

Budapest *Nat* phot. (Cluj-Napoca) – Cluj-Napoca *Acad* III 4

STOLL BÉLA

Torkos Jakab püspök kanonika-vizitációjának könyv- és eszmetörténeti tanulságai. A cikkünk tárgyát képező egyházlátogatási jegyzőkönyv („Processus Visitationis Extra-ordinariae in Nomine Domini Anno 1747 die 26 Maji...”) eredeti kéziratát a Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára őrzi.¹ A címet, valamint az egyházvizsgálat alapját képező kérdéseket kivéve a kézirat magyar nyelvű, a szokásos latin citációkkal, betoldásokkal.² Torkos Jakab, dunántúli református szuperintendens, Nagybányai István kéttornyúlaki és Komáromi Pál győri lelkészek (utóbbi a tatai traktus esperese, valamint egyházkerületi főjegyző) társaságában a veszprémi, peremartoni és belsősomogyi egyházmegyékben 1747. május 26. és június 12. között tartott egyházlátogatást. A 27 levélből álló, 32 × 20 cm. nagyságú kézirat zömmel Torkos Jakab kézírását tartalmazza, kisebb részben Nagybányai Istvánét, illetve Komáromi Pálét.³

A püspöki-esperesi egyházkormányzás legfőbb eszköze a református egyházban is a rendszeresen végzett egyházlátogatás (canonica visitatio) volt.⁴ Sőt legrégebb zsinati kánonaink szerint ez nem csupán joga, hanem egyenesen kötelessége volt az espereseknek és püspököknek. Számadással tartoztak a traktus (egyházmegye) és a szuperintendencia (egyházkerület) legfőbb hatóságának a provinciális, illetve generális zsinatnak.⁵ A püspöki (generalis) kanonika vizitációt főbb zsinataink szintén törvénybe iktatták, ám azt utóbb a püspökök jobbra elhanyagolták, az esperesekre hagyva az egyházlátogatás teljesítését. Így a püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek sokkal kisebb számban maradtak fenn, mint az esperesiek.

Torkos Jakab 1711. február 13-án Pápán született. Alsóbb iskoláit Pápán végezhette. A prédikátori hivatalra a sárospataki kollégiumban készült, mivel felsőbb tanulmányok folytatására Pápán akkor nem volt lehetőség. Miután Sárospatakon befejezte tanulmányait, külföldre ment. 1733–34-ben Zürichben, 1735-ben rövid ideig Utrechtben tanult. Hazatérvén 1735 őszén Pápán (rövid rektorkodás után) lett másodlelkész Komáromy József mellett. Ekkor 24 éves. 1752. május 8-ig pápai prédikátor, amikor is a pápai eklézsia vallásgyakorlatát királyi rendelettel betiltották. Pápáról elűzetvén, 1752-ben Peremartonban, majd 1758-ban Adásztevelen foglalt el lelkészi állást. 1745-ben (34 évesen) Kenessey István

¹ A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára (A továbbiakban: DREK), Kézirattár. O. 669.

² BECK Gergely: *A Belsősomogyi Ref. Egyházmegye története. I. rész.* (Csurgói Könyvtár II. kötet.) Kaposvár, 1935. 87–107. Beck a belsősomogyi traktusra vonatkozó rész mellett, közli a latin nyelvű egyházvizsgálati kérdéseket is.

³ Nagybányai (Felsőbányai) Istvánhoz L.: *Felsőbányai István ref. lelkész önéletírása versekben 1740. Cursus vitae Stephani Felsőbányai predicantis ecclesiae H. C. addictae K(ét) T(ornyú) Lakiensis.* Közli SZINYEI Gerzson. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1877. I. füzet. 289–294. Komáromi Pál (Komáromi István egykori győri ref. prédikátor gályarab fia) 1683-ban született Ácson. Debrecenben subscribált 1700. február 5-én. Győri lelkész 1732–1749 között, 1735. nov. 18-tól a tatai egyházmegye esperese, ill. 1736. május 1-től a dunántúli ref. egyházkerület főjegyzője, püspökhelyettese. 1749. június elején halt meg Pápára való utaztában Takácsiban. L. még: PATAKY László: *A győri református egyház története.* Bp. 1985. 95, 101, 346. A Dunántúli Ref. Egyházkerület Levéltárában (DREL) Pápán található Komáromi Pál vizitációs naplója. Fonszáma: 70/a. 80 ff. (ebből 31 ff. a vizitáció!)

⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. kiadás. Szerk. LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. 167. RÉVÉSZ Imre: *Egyháztörténelem. II. könyv. Az ellenreformációtól napjainkig.* Debrecen, 1926. 21. SZUHAY Benedek: *Az egyházlátogatás (Canonica visitatio.)* Miskolc, 1900. 22–30. KUR Géza: *A Komáromi Ref. Egyházmegye. I. k.* Komárom, 1937. 111–113. BALÁZS László: *Vértesaljai Református Egyházmegye története.* Bp. 1986. 111. SZÖNYI György: *Az egyházlátogatás.* Református Egyház, 1959. szept. 15. 385–390.

⁵ ZOVÁNYI i. m. 167. RÉVÉSZ Imre i. m. 21. KUR Géza i. m. 111–113. Balázs: *Vértesaljai Ref. Egyházmegye.* 111. THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története I. k.* Pápa, 1908. 149, 393, 434.

dunántúli főkurátor hathatós közreműködésével választották püspökké, mely tisztét 40 esztendőn át, egészen 1785-ben bekövetkezett haláláig viselte.⁶ Már nem aktív lelkészként, de megérhette a pápai gyülekezet, valamint a kollégium Pápara való visszatérését. Egyébiránt nagybátyja volt Torkos Jakab (II.) csöglei, majd pápai lelkésznek, aki 1795-től 1813-ig volt az egyházkerület püspöke. A Torkosról szóló életrajzi méltatások, illetve biográfiai kézikönyveink nem tudnak nyomtatásban megjelent munkájáról. Pedig van, mégpedig egy halotti prédikáció, melyet Kenessey István főgondnok felett mondott el Pápan 1750-ben, s még ebben az évben ki is nyomtatták *Istenfélő hívekhez méltó halotti sírás . . .* címmel, feltételezhetően Veszprém-ben. A nyomtatvány Torkosé mellett, tartalmazza Hevesi Sámuel és Kun János emlékbeszédét is.⁷ Két vastkos kötetben a Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára őrzi magyar nyelvű prédikációit, melyeket Pápan 1735–1752 között mondott el.⁸ Respondens volt az 1734-ben Zürichben tartott disputáción (De divina hominum vocatione. . .), melyet Hottinger János Jakab zürichi professzor elnöklétével tartottak. Feltételezhetően ő a szerzője annak a könyörgésgyűjteménynek, mely a „A Pápai Nemes árva Ecclesianak siralmas éneke. . .” címet viseli. A három prózai, illetve verses könyörgést Torkos a pápai egyház és kollégium száműzetésének időszakában, illetve a Pápara való visszatérés után írhatta meg.⁹ A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában (Pápa) találjuk meg Járdánházy Gábor pápai professzor, 1785. december 1-én Torkos felett elmondott halotti orációját, mely életrajzához is nélkülözhetetlen adalékokkal szolgál.¹⁰

Torkos Jakab püspöksége a dunántúli református egyházkerület történetének legnehezebb időszakára esett, mely a lassú haldoklás, az elsorvadás időszaka volt. Csak szemléltetésül jegyzem meg, hogy a „csendes ellenreformáció” időszakában mintegy 150 templomot vettek el a reformátusoktól az egyházkerület területén.¹¹ Tudjuk, hogy az első Carolina Resolutio (1731. március 21.) óta a református egyházban is a katolikus főesperesek végezték a kanonika vizitációt. A dunántúli református egyházkerületben is folytak ezek a megszegyenítő eljárások. Egyedül Padányi Bíró Márton veszprémi katolikus püspök-főispán 46 protestáns templomot záratott be Somogyban, egy vizitációja után.¹² Az aggasztó külső körülmények ellenére a legtöbb helyen mégis tovább folytató a gyülekezeti élet. Ezeket a még „virágzó” gyülekezeteket akarta Torkos erősíteni, amikor is 1747-ben az egyházkerület három egyházmegyéjének gyülekezeteit látogatta végig. Ennek megmaradt, becses dokumentuma a tanulmányunk tárgyát képező egyházlátogatási jegyzőkönyv.¹³ Egyházlátogatása azonban nagy szálla volt a

⁶ TÓTH Endre: *Torkos Jakab dunántúli ref. püspök (1711–1785), mint igehirdető*. Bp. 1937. 4–7. ZOVÁNYI i. m. 650. Elsőként Komáromi Pált választották püspökké, de ő a győri eklézsia tiltakozása miatt nem vállalta a püspöki tisztelet.

⁷ (TORKOS Jakab): *Istenfélő hívekhez méltó halotti sírás . . .* — HEVESI Sámuel: *Emlékezetnek oszlopa . . . a pápai coemeteriumban . . .* — (KUN János): *Néhai jó emlékezetű Kenesei István . . . utolsó tisztességtétele . . .* (Veszprém), 1750. Nyomda megjelölés nélkül. 4-rét. Torkos prédikációja ebből 26 lap. L.: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. V. Pótlások Petrik Géza művének I–IV. kötetéhez*. Bp. 1971. 524.

⁸ „Varii sermones ecclesiastici, olly elmékedések . . .” DREK, Kézirattár. O. 670.

⁹ DREK, Kézirattár. O. 988. L. még: SZABÓ György: *Adalékok a pápai református egyház és kollégium történetéhez. Torkos Jakab (I.) szuperintendens ismeretlen könyörgései*. Tanulmány megjelenés alatt. Hozzá kapcsolódik a két verses és egy prózai könyörgés forráshú szövege is.

¹⁰ A pápai evang. reform. egyház levéltára 1510–1811. Ismerteti Liszkay József. Pápa, 1875. (Liszkay Okmánytár, DREL), 501. számú irat. (Fénymásolatban: DREK, Kézirattár. O. 1076.)

¹¹ BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, 1985. 148.

¹² Uo. 148.

¹³ Torkos vizitációjával eddig érdemben kevesen foglalkoztak. A belsősomogyi református eklézsiaakra vonatkozó részt, valamint az egyházvizsgálat tárgyát képező latin nyelvű kérdéseket rövid magyarázattal közzétette Beck Gergely. L.: i. m. 87–107. Bellai Zoltán kisebb közleményben – kizárólag Beck munkájára építve – foglalkozott a vizitációk s a somogyi egyházmegye viszonylatában az istentiszteleti élet 18. századi jellegzetességeivel. BELLAI Zoltán: *Az istentiszteleti élet szabályozása a 18. században*. Református Egyház, 1982. 37–38. Torkos vizitációira több utalás történik a következő munkákban:

katolikusok, s az aulikus vármegye szemében, melynek főispánja Padányi Bíró Márton, veszprémi katolikus püspök volt. A vármegye 1748. február 11-én kelt levelében megtiltja Torkosnak az egyházlátogatást, s törvénytelenésre hivatkozva, püspöki jogainak felfüggesztése céljából felír a kancelláriához.¹⁴ A szuperintendens válaszában törvényes megválasztására, valamint az 1734. október 20-án megjelent második Carolina Resolutio-ra (5. pont) hivatkozott, mely megengedte a protestánsoknak, hogy négy-négy püspököt válasszanak, s hogy azok zavartalanul végezhesék a vizitációt.¹⁵ Torkos válasza azonban nem elégítette ki a vármegyét, ismét figyelmeztették, s követelték tőle a püspöki cím azonnali letételét. A szuperintendens tulajdonképpen ezt panaszolja el a Mária Teréziához írt kérvényében, kérve a megye rendreutasítását.¹⁶ A Bécsben, 1749. október 9-én kelt, s a kancellária útján közölt leiratában az uralkodó részletes tájékoztatást kért a vármegyétől Torkos Jakab ügyében, de már ekkor helyeselte annak minden láрма és pompa nélkül végzett egyházlátogatását.¹⁷ A vármegye meghallgatása után, 1750-ben kelt leiratában a Helytartótanács Torkost törvényes szuperintendensnek ismerte el, s megengedte neki az egyházlátogatások folytatását is.¹⁸

Torkos összesen 52 gyülekezetet vizitált a jelzett, s aránylag rövidnek nevezhető időszakban. A kanonika vizitációs jegyzőkönyvben a „De Auditoribus Minister inquirendus?” című vizsgálati rész 7. és 8. pontja tartalmazza a használt könyvekre (dominikák, ágendák) vonatkozó kérdéseket: 7. „An praeter Dominicales Textus concionetur?” 8. „Agendarum formulam quam habeat?”¹⁹ A kérdések jellegéből adódóan természetesen nem nyerhetünk teljes képet a század református prédikátori könyvkultúrájáról, sem könyveik, sem olvasottságuk vonatkozásában. Mindenesetre 21 lelkészről tudjuk, hogy vannak „orationalis könyvei”, 20 lelkészről, hogy valamilyen ágendával rendelkezik.²⁰ A nyomtatott könyvek mellett még jelentős a szerepe a kéziratok másolatoknak is. Az imádságoskönyvek nélkülözhetetlenek a lelkipásztor számára. A zselickisfaludi Tihanyi Istvánnak „nyomtatásban vagyon három imádságos könyve”. Az ígéhirdetések alapját legtöbb esetben a perikóparend szerinti „dominikák” képezték. A prédikációk, imádságok, a kultuszi és kegyességi irodalom egyéb produktumai alapvető dokumentumai a teológia által is még nem eléggé kutatott kegyességtörténetnek. Itt elsőrenden a puritanizmus távolságokat áthidaló, s könyveken át megnyilatkozó egyházmegtartó- és építő hatását kell kiemelni. A puritán eszmeiségről írja Esze Tamás: „Kovácsként munkáló lelki hatása felmérhetetlenül nagy volt, széles körben hatott és hosszú ideig tartott . . .”²¹ Különösen is így volt ez a „csendes ellenreformáció”

BENEDEK Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*. Órsziget, 1971. 35–37. etc.
TÓTH Endre: *Az úrvacsoraosztás a Dunántúli a reformációtól a 18. század végéig*. Debrecen, 1934. 4. TÓTH Endre: *A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában*. Kaposvár, 1940. 195. etc. (Ez utóbbi a somogyi eklézsiák történetének taglalásánál hasznosítja Torkos leírásait!)

¹⁴ TÓTH Endre: *Torkos Jakab dunántúli ref. püspök* . . . 7. Liszky Okmánytár (DREL), 282. számú irat. TÓTH Ferenc: A helvétziai vallástételt tartó túl a dunai . . . superintendenciában élt superintendens-
sek vagy református püspökök élete. Győr, 1808. 178–179. (Ebben Torkos Jakabról: 169–189.)

¹⁵ Liszky Okmánytár (DREL), 283. számú irat.

¹⁶ Uo. 284. számú irat. TÓTH Ferenc i. m. 178–181.

¹⁷ Liszky Okmánytár (DREL), 293. számú irat.

¹⁸ TÓTH Ferenc i. m. 181–183. TÓTH Endre: *Torkos Jakab dunántúli ref. püspök* . . . 7.

¹⁹ BECK Gergely i. m. 94.

²⁰ L. még TÓTH Endre: *Úrvacsoraosztás a Dunántúli* . . . 4.

²¹ ESZE Tamás: *A magyar református kegyesség múltja*. Református Egyház, 1957. 178, 180. Uo.: *A magyar református egyház útja a reformációtól napjainkig*. Református Egyház, 1959. október 1–15. 402–403. RÉVÉSZ Imre: *A szalmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés*. Bp. 1947. (Theológia, 5.) 43. Részletesen elemzi a magyar puritanizmus szerepét a református egyház és a magyar művelődés történetében. Kiemelten foglalkozik William Ames, Lewis Bayly, William Perkins szerepével stb. A puritanizmus kálvini alapon akarta a református egyház alkotmányát átalakítani. A presbitériumok felállításával a puritán hierarchia (püspöki-esperesi kormányzás) megszüntetését

korszakában, amikor református gyülekezetek százai szűntek meg, jutottak árvaságra. A terézianus állam egyházpolitikája a református egyháznak is jelentős károkat okozott. Ez megmutatkozott a lelkészek képzettségében, művelődésében is. Az oly jelentős protestáns peregrinációt visszaszorítják, az iskolák állandó létbizonytalanságban élnek, a református nyomdák száma minimális. A református kegyesség legszebb megnyilvánulásai éppen a 18. századból ismertek, s ebben az „árva eklézsiák” jártak elől, melyek templomuktól, lelkészüktől megfosztattak. A „pásztor nélkül maradt nyáj” pedig Bibliát olvas, zsoltárokat énekel, s közösen imádkozik, így őrizve a „református szellemiséget”.

A vizitált 52 gyülekezetben csak négy lelkésznek volt az ágendán, illetve a kézírásos vagy nyomtatott könyörgéseken kívül más könyve. Ezek is jobbára prédikációskötetek, tehát a homiletikai irodalom körébe tartozó munkák. Sajnos Bibliáról, énekeskönyvről, kátekről, egyéb teológiai diszciplínák körébe eső könyvekről, s a kimondottan világi kiadványtípusokról, műfajokról (történeti munkák, széphistóriák, kalendáriumok stb.) nem szól az egyházlátogató. Ám az említett két kérdésre adott válaszok így is hasznos impulzusokat adnak a korszak lelkipásztoraik teológiai felkészültségét, eszmei alapállását vizsgáló kutató számára. Kétségtelen azonban, hogy a prédikátorok tudományos képzettségének, műveltségének felügyeletére a 18. század kanonika vizitációi nem tudnak olyan súlyt helyezni, ahogy azt a 16–17. századi református zsinatok végzései előírták.²²

Mindenesetre a kisasszondi lévitáról, Arácsi Gergelyről ezt olvashatjuk:

„... Tiszteletes Decsi Pál Uramtul tanítottat a Declinatoria, nem tanult tovább... (tehát egyetlen latin osztállyal lévita lehetett!)... Most könyv nélkül prédikáll, az előtt könyvből, vagynak némely könyvecskéi. Németi Uram dominicája. Via salutis, Uti társ, Halotti centuria, Arany temjenező, Mennyei tárház kulcsa, Lelki áldozat...”

tűzte ki célul, azaz a „minden lelkipásztor egyenlő”-elvét. A puritanizmus nagy súlyt helyezett a Szentírásra. A református egyházat belülről akarta megújítani, azt kegyességgel megtölteni. A hollandiai magyar peregrinusokra elementáris hatással volt a groningeni majd leydeni professzor, Johannes Coccejus (Koch) tanítása. A Szentírás egyedülvaló tekintélye volt központi tanítása (Sola Scriptura), s nagy súlyt helyezett az élő, biblikus kegyességre, a „praxis pietatis”-ra. Descartes is nagy mértékben befolyásolta a kor református teológiai gondolkodását, hatása a 17. században különösen is nagy volt Erdélyben. A coccejanizmus ill. a cartesianizmus tehát együtt hatott a puritanizmussal. S. SZABÓ József: *A protestantizmus Magyarországon. I. rész.* Bp. 1928. 54. SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma.* Bp. 1943. (A Középdunai Protestantizmus Könyvtára, 5. k.) 148. (A puritanizmusról külön is L.: 31–54.) MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen.* Budapest, 1952. 190. FEST Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig.* Bp. 1917. 4–12. BERG Pál: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban.* Bp. 1946. 248. BODONHELYI József: *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai.* Debrecen, 1942. 197. KVACSALA János: *Az angol–magyar érintkezések történetéhez (1620–1670.) I. közlemény.* Századok, 1892. 709–719. TRÓCSÁNYI Berta: *Református theologusok Angliában a XVI. és XVII. században.* In: Yolland emlékkönyv. (Angol filológiai tanulmányok V–VI.) Budapest, 115–146. ZOVÁNYI Jenő: *Puritanus mozgalmak a magyar református egyházban.* Bp. 1911. 390. A főleg amerikai ill. angolszász puritanizmusra ill. a kálvini puritanizmus gyökereire és hatására L. még PERRY BARTON, Ralph: *Puritanism and Democracy.* New York, 1944. 688. L. még RÉVÉSZ Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban.* (Akadémiai rendes tagsági székfoglaló.) Theologiai Szemle, 1948. 4–18. TÓTH Béla: *Debrecen és a puritanizmus.* Református Egyház, 1974. 272–274. L. még a Református Egyház Doktorok Kollégiuma II. tudományos ülésszakának előadásait (Makkai László, Barcza József, Tóth Béla, Fekete Csaba, Balázs László, Márkus Mihály, Kormos László, ifj. Szabó Endre) Theologiai Szemle, 1978. 11–12. szám. 342–353, 357–382.

²² RÉVÉSZ Imre: *Biblia és suba.* (A parókiális könyvtárak legrégebbi történetéből.) Igazság és Élet, 1937. (III. évf.) 9. szám. 358–360.

Sorrendben tehát a következő könyvekről van szó, jelezve a Szabó Károly szerinti RMK-számot is:²³

1. Szatmárnémeti Mihály: *A négy evangélisták szerint való dominica.* (Kolozsvár, 1675. RMK I. 1179.)
Lehet szintén tőle: *Dominica catechetica, sive conciones catecheticae secundum Catechesin Palatinam...*
(Kolozsvár, 1677. RMK II. 1402.)²⁴ Kisebb eséllyel, de lehet még: *Dominicalis praedikatioz toldaléka.*
(Kolozsvár, 1686. RMK I. 1353.)²⁵

2. Drégelypalánki János: *Via salutis secundum Catechesin Palatinam...* (Debrecen, 1682. RMK I. 1277.)²⁶ A könyv az amesianus teológia jellegzetes terméke, s a Heidelbergi Káté alapján elhangzott prédikációkat, tehát kátémagyarázatokat tartalmaz. Ez a kötet második, javított és bővített kiadása a *Contiones in Catechesim Palatinam...* címmel Kassán, 1667-ben megjelent műnek (RMK I. 1055.), melyben — Szabó Géza szerint — szembefordul a coccejánizmussal.²⁷ Drégelypalánki említett művének mindkét kiadásában, az alcímbe foglaltan is az alapforrások között szerepel a puritán Amesius. A Heidelbergi Káté magyarázói közül Kálvin után mindjárt másodikiként Amesius jön, mégpedig annak a *Christianae Catechesos Sciagraphia* (Amszterdam, 1650.) c. munkájára építve. A Drégelypalánki utóbbi művéhez csatolt *Catena salutis — Üdvösség láncza* — pedig Amesius *Medullája* első könyvének fordítását tartalmazza.²⁸ Drégelypalánki megjelentette rövidített, s összevont kiadásban, új átdolgozásban a puritánizmus egyik alapművét, Lewis Bayly *Praxis pietatis* című munkáját, melynek magyarra ültetése Medgyesi Pál nevéhez fűződik. (*Praxis pietatis contracta...* Debrecen, 1692. RMK I. 1420. A *Praxis pietatis* első kiadása Kolozsvárott jelent meg 1677-ben — RMK I. 1215. —) A szerző tanításait a „kegyesség gyakorlására” adja közzé, a könyve végén lévő könyörgéseket pedig „közönséges lelki épületre”.²⁹

3. Sélyei Balog István: *Úti társ* (Várad, 1657. RMK I. 928.) Sélyei (1653-tól a fejedelem udvari prédikátora, majd annak halála után — ahogy udvari papsága előtt is — huszti pap, s máramarosi

²³ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711 között megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* I. Budapest, 1879.

²⁴ Az evangéliumi perikópák alapján készített prédikációgyűjtemény, melyben (nyilván a puritánokkal szemben) védelmébe veszi a perikópákat. L. még BENEDEK Sándor *i. m.* 143–144.

²⁵ Szat(h)márnémeti Mihály, I. (1638–1689). Az ortodoxia meggyőződéses híve. Támadja Coccejus tanait. L. még SZABÓ Géza *i. m.* 114–118. BARCZA József: *A társadalmi és politikai felelősségvállalás kérdése a XVII. század magyar református teológiai irodalmában.* Theologiai Szemle, 1978. 347–348. BALÁZS László: *A gyászévtized puritán vigasztaló irodalma.* Theologiai Szemle, 1978. 365–366. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II. k.* Bp. 1893. 460–461. ZOVÁNYI Jenő: *A coccejánizmus története.* Budapest, 1890. 129. BALOGH Ferenc: *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma.* Debrecen, 1879. 11. Szatmárnémeti művét Felsőbányai István már idézett verses önéletrésze is felsorolja nevezetes olvasmányai között: „Olvastam Pázmány Péter érsek Úr Dominicáját, Némethi Mihály ugyanaz munkáját, Kikből Dominicam bírja darab tagját.” 291.

²⁶ A címlapon és az indexen kívül a könyv magyar nyelvű, a végén „Ala Seraphina” címen könyörgések vannak.

²⁷ SZABÓ Géza, *I. m.* 88. BODONHELYI *i. m.* 47.

²⁸ William AMES (1576–1633) L. még ZOVÁNYI Jenő: *Theologiai ismeretek tára. I. k. (A–F.)* 37–38. Mezőtúr, 1894. 37–38. SZABÓ Géza *i. m.* 32. BODONHELYI, *I. m.* 47–49, 120.

²⁹ SZINNYEI József, *I. m.* II. k. 1084–1085. BERG *i. m.* 94–95, 114–117. TRÓCSÁNYI Berta, *I. m.* 113. TÓTH Béla: *Debrecen és a puritánizmus* 275. Zoványi egyébként tagadja Drégelypalánki losonci papságát, elsősorban Debreceni Ember Pál (Lampe–Ember) egyháztörténetére hivatkozva. L. ZOVÁNYI Jenő: *Tévedések a Drégelypalánki Jánosról szóló adatokban.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1941. 391. L. még SZABÓ Géza, *I. m.* 88. BODONHELYI, *I. m.* 47–49, 120.

esperes) a mérsékeltbb puritánok közé tartozott.³⁰ Szinnyi József biográfiai munkája személyét összekeveri Sellyei M. Istvánéval, a gályarabságot is szenvedő dunántúli püspökével.³¹ Várad az egyik legjelentősebb puritán szellemi központ még a szatmárnémeti zsinat (1646) után is. Eleste után (1660) szerepét a hazai puritánizmus történetében kezdettől fogva jelentős szereppel bíró Debrecen vette át, ahol Drégelypalánki Bayly-kiadása is megjelent.³²

4. Szatmárnémeti Mihály: *Halotti centuria, az az száz halotti praedicationok...* (Kolozsvár, 1683. RMK I. 1301.) 1684-ben Kolozsvárott újra kiadták változatlan szöveggel, ám új címlappal és ajánlólevéllel (Sztripszky 2114.)³³

5. *Arany temjénező*. (Imádságos könyv. Hely nélkül, 1701. RMK I. 1641.) Ezt az egyetlen kiadást ismerjük. Balázs László szerint Kanizsai Pálfi János dunántúli református szuperintendens *Arany temjénező. Thuribulum Aureum* (Pápa, 1632. RMK I. 625., RMNy 1553.) című munkájáról van szó, melynek ma már egyetlen példányát sem ismerjük.³⁴ Eszerint egyazon könyv különböző edícióival állnánk szemben. Balázs László még latin nyelvű kiadást is feltételez, s megemlíti, hogy a mű magyar nyelvű szövegéből (ezt az 1701-es kiadással azonosítja!) imádkoztak a gályarabok is.³⁵ Az RMNy Kanizsai Pálfi János könyvének leírásánál csupán csak megemlíti, hogy „... *Arany tömjénező* címen ... más imádságoskönyvek is jelentek meg (pl. RMK I. 1641.) ...”³⁶

6. Szatmárnémeti Mihály: *Mennyei tárház kulcsa...* (első kiadása: Kolozsvár, 1673. RMK I. 1149.) A Göneről kiűzött szerző egy évi debreceni tartózkodás után, már a kolozsvári eklézsia egyik prédikátoraként írja meg imakönyvét, melynek 2. kiadása 1676-ban jelent meg, s azután még számos kiadást ért meg egészen a 18. század végéig, s a nyomtatott kiadások mellett még kéziratos másolatokban is tovább terjedt, s nagy népszerűsége tett szert.³⁷ Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikona, valamint Sztripszky Hiador Adalékok... c. műve szerint Szatmárnémeti Mihály művének 1710-ig 10 kiadása jelent meg.³⁸ Ám tudjuk, hogy még 1710 után is több.³⁹

7. Váradi Belényesi Ferenc: *Isten eleibe felbocsátandó Lelki áldozatok, az az: Könyörgések és hálaadások*. (Kolozsvár, 1670. RMK I. 1104.) Ám ez lehet Csuzi Cseh János győri református lelkész és orvos (Csuzi

³⁰ SELLYEI BALOG István. In: Apáczai és kortársai – Herepei János cikkei – Budapest – Szeged, 1966. (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.*) 187–193. MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, 177–178.

³¹ SZINNYEI József, *I. m.* k. (Budapest, 1891.) 460–461. BARCZA József, *I. m.* 349.

³² TÓTH Béla: *Debrecen és a puritánizmus* 272–277. BENDA Kálmán – IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)* Budapest, 1961. 49–51. MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca...* 141–143, 171–178.

³³ SZTRIPSKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának I–II. kötetéhez 1472–1711.* Bp. 1967.

³⁴ *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) II. k. 1601–1635. Budapest, 1983. 548–549. BALÁZS László: *Vértessaljai Református Egyházmegye* 318. *Úó.*: *A gyászévtized puritán vigasztaló irodalma*. Theologiai Szemle, 1978. 363, 369.

³⁵ L. BALÁZS János előbb idézett műveit.

³⁶ RMNy 1553. (548–549.)

³⁷ BALÁZS László: *A gyászévtized puritán vigasztaló irodalma* 365–366.

³⁸ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* 578. Ezt erősíti meg SZTRIPSKY, *I. m.* is (257.) Kiadások: 1. Kolozsvár, 1673. – RMK I. 1149. 2. Kolozsvár, 1676. – RMK I. 1194. 3. Lőcse, 1679. – RMK I. 1239. 4. Kolozsvár, 1681. – RMK I. 1262. 5. Debrecen, 1685. – RMK I. 1332. 6. 17. sz.-i ismeretlen kiadás – Sztripszky 2172. 7. Kolozsvár, 1702. – Sztripszky 2198. 8. Debrecen, 1703. – RMK I. 1666. 9. Lőcse, 1706. – RMK I. 1716. 10. Bártfa, 1708. – RMK I. 1743.

³⁹ BENDA–IRINYI, *I. m.* (336–357.) nyomdajegyzéke szerint Debrecenben a már közölt két debreceni kiadáson kívül (1685, 1703.) még hat ízben jelent meg, utolsó kiadása 1790-ben. (Pontosan: 1729, 1751, 1757, 1763, 1777, 1790.) Felsőbányai István a *Mennyei tárház kulcsát* szintén felsorolja a *Praxis pietatis* és a *Lelki hódolás* társaságában, olvasmányai között. (291.)

Cseh Jakab gályarab prédikátor, majd dunántúli szuperintendens fia) *Isten eleibe felvitetett lelki áldozat avagy: Áhítatos könyörgések* (Győr, 1736.) című műve is.⁴⁰

Újlaki Sámuel szennai lelkész „Dominicális Textusokat prédikáll és a Csipkés Komáromi Uram Igaz hitit, vagynak irott prédikáziói is, mellyeket prédikáll, vagyon Ágendája, vagynak imádságai írásban és nyomtatásban, a mellyekkel szokott élni.” Komáromi Csipkés György: *Igaz hit...* című prédikációskötete ez a munka (Nagyszében, 1666. RMK I. 1042.) Komáromi bár sohasem konfrontálódott az ortodoxiával, ám egyházszerkezeti kérdésekben határozottan presbiteriánus, s a keresztyén életgyakorlatról vallott felfogása alapján is a puritánok közé sorolható.⁴¹ Szabó Géza jeles munkájában (*A magyar református orthodoxia*. Bp. 1943.) ugyan az ortodoxok táborába sorolja, ám az igazság az, hogy a debreceni puritánizmus erőteljes kibontakozásához éppen Komáromi debreceni kollégiumi tanársága (1653-tól) adta az egyik legjelentősebb lökést.⁴² Komáromi Debrecenben 1662-ben újra kiadta saját fordításában Amesiüs *Angliai puritanizmus* című alapművét (RMK I. 988.), melynek 8 évvel korábbi fordítása Telkibányai István nevéhez fűződik, ez utóbbinak azonban egy példánya sem maradt fenn.⁴³

A gigei prédikátor „Gelei Uram praeconiumából tanit néha”. Geleji Katona István erdélyi püspök (a puritánok legfőbb ellenlábas, az ortodoxia vezéralakja) Gyulafehérvárott 1638-ban és 1640-ben, két kötetben megjelent *Praeconium evangelicum* című prédikációs kötetét (RMK II. 521 és 552.) használta tehát a gigei lelképásztor.⁴⁴ Komáromi Sámuel szentbenedeki lelkész „különb különbéle könyvekből él, a dominiciával is. Catechizál. Vagynak orationalsai”, tehát könyörgéses könyvei. Tihanyi István szilváskisfaludi lelkész „a ... dominicális Textusokkal másokat is prédikáll. Vagyon ágendája. Nyomatásban vagyon 3 imádságos könyve.” Marosi Sámuel csokonyai lelkész „a dominicából prédikáll, más könyvből is néha. Ágendája vagyon, de nem tudja kié, a dominicát sem tudja, a Káldiénak mondotta. Imádságos könyv vagyon, Lelki áldozatnak vallja. Igazságnak Áldozattya is vagyon...” Itt a katolikus Káldi György: *Vasárnapi prédikációk I. része* című művéről lehet szó, ami Pozsonyban jelent meg 1631-ben (RMK I. 601.), bár lehet ugyanőtle az *Innepi prédikációk I. része* is. (Pozsony, 1631. RMK I. 602.) A „lelki áldozat” azonosítását az előzőekben már köztöltük, Várad Belényesi Ferenc vagy Csuzi Cseh János a szerző. Az *Igazságnak áldozattja* című munka Kolozsvárott jelent meg 1666-ban. (RMK I. 1036.)

Nincs egységes és kötelező agenda, s így nyilvánvalóan liturgiai egység sem a református egyházban a 18. században.⁴⁵ A legelterjedtebb agenda a református egyházban, így Dunántúlon is ebben a században Milotai Nyilas István tiszántúli püspöké, munkája a 17–18. században is számos, részben átdolgozott kiadást ért meg, miután az erdélyi egyház a maga számára — a puritanizmus hatására — 1680-ban átdolgoztatta (Kolozsvár, 1680. RMK I. 1243.)⁴⁶

⁴⁰ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeli lexikon* 673. (Várad Belényesi Ferenc református nemes, Apafi Mihály fejedelem jószágkormányzója.) Uo. 131. (Csuzi Cseh Jánosról)

⁴¹ GYÓRI János: *Orthodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban*. In: A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának évkönyve az 1982/83—1983/84. iskolai évről. 91—116. (A tanulmány egyébként az „Igaz hit...” c. kötetet veszi vizsgálat alá.) ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi prot. egyháztörténeli lexikon* 331—332. Felsőbányai István verses „olvasónaplójában” ugyancsak megemlíti „Csipkés Komáromi drága Igaz hitit.” (291.)

⁴² SZABÓ Géza, *I. m.* 46—47. TÓTH Béla: *Debrecen és a puritánizmus* 272. TRÓCSÁNYI Berta, *I. m.* 131. BODONHELYI, *I. m.* 53—54. L. még BERG Pál i. művének Komáromira s angol kapcsolataira, ill. műveltségének, felfogásának angliai gyökereire vonatkozó bő utalásait! TÓTH Béla: *A puritánizmus és a természettudományok Magyarországon*. Theologiai Szemle, 1978. 352.

⁴³ TÓTH Béla: *Debrecen és a puritánizmus* 272. TRÓCSÁNYI Berta, *I. m.* 131. BODONHELYI József, *I. m.* 53—54. FEST Sándor, *I. m.* 6.

⁴⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarország prot. egyháztörténeli lexikon*. 213—214. SZABÓ Géza, *i. m.* 35—45.

⁴⁵ BENEDEK Sándor, *i. m.* 34—35, 215—216.

⁴⁶ BENEDEK Sándor, *i. m.* 32, 36, 215—216. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeli lexikon* 14. KORMOS László: *A magyar puritánok istentisztelete*. Theologiai Szemle, 1978. 377. Milotai

A legtöbb lelkipásztor Milotai Nyilas ágendájának valamelyik kiadásával rendelkezik (pl. Tác, Hedrahely, Gige stb.). Az egységes és kötelező agenda bevezetése egyelőre kivitelezhetetlen volt, ezért a dunántúli református szuperintendenciában arra törekedtek, hogy a leggyakrabban használt Milotai-féle ágendát tegyék általánossá. A peremartoni (1745), majd a pápai (1747) egyházkerületi közgyűlés is kimondta, hogy „azon egy ágendával vagy liturgiával”, . . . valamint „egyforma ágendával” éljenek a prédikátorok.⁴⁷ A szomajomi lelkipásztor „Erdélyi” ágendával rendelkezik. Ez Milotai ágendájának kivonatos kiadása lehet, ami a *Confessio Helvetivával* egy kötetben együtt jelent meg Kolozsvárott 1679-ben (RMK I. 1232.) Milotai ágendájának rövidített kiadása megjelent 1713-ban is, szintén Kolozsvárott, majd újabb kiadásban ugyanott 1755-ben.⁴⁸ Nagyon kicsi annak a valószínűsége, hogy az említett agenda Heltai Gáspáré lenne, ami 1550-ben és 1559-ben ugyancsak Kolozsvárott jelent meg. (RMK I. 344, RMNy 85; RMK I. 37, RMNy 154.)

A csóri prédikátornak „Debreceni Ágendája vagyon”. Ez megint csak Milotai Nyilas 1634-ben Debrecenben, Fodorik Menyhért által kinyomtatott ágendája lehet. (RMK I. 633, RMNy 1576.) Tehát minden út Milotaihoz vezet. Benedek Sándor többször is idézett művében ezt írja: „A csóri lelkész többek között azt felelte, hogy: „*Rimaszombati Mihály debreceni ágendájával él*, tehát azzal az ágendával, ami akkor Debrecenben gyakorlatban volt.”⁴⁹ Az idézett (és kiemelt) mondat azonban tévedés eredménye, hisz a csóri lelkipásztort hívják Rimaszombati Mihálynak, s neki, ismétlem: „Debreceni Ágendája vagyon”. Rimaszombati Mihály az, aki tehát debreceni ágendával él, mint csóri lelkész. A Benedek Sándor által idézett rész azonban nem is fordul elő az eredeti szövegben.⁵⁰ Másutt pedig Tatai Csirke Ferenc (†1765) debreceni prédikátor, tiszántúli püspök nyomtatásban soha meg nem jelent, de Debrecenben gyakorlatban is használt ágendáját jelenti számára a „debreceni agenda”.⁵¹ Korábban pedig azt írja: „. . . a debreceni agenda az egervölgyi Méliusz — Szcenzi Molnár-féle agenda lehetett, amely semmi esetre sem azonos az idegen hatású Melotai-féle ágendával”.⁵² Benedek Sándor előtt azonban már Tóth Endre is feltételezte — éppen Torkos vizitációja alapján — hogy a több helyen is használt debreceni agenda azonos Milotaiéval.⁵³

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy mégis a könyvek jelentették a legnagyobb megtartó erőt az egyház számára, hisz még a kisebb végzettséggel bíró léviták sem nélkülözhetik a könyveket, melyek közül több a puritánizmus szellemi terméke. Regisztrálhatjuk a puritán szellemiség évtizedeket áthidaló, könyveken át ható szerepét. Szinyei Gerzon a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* hasábjain (1877. I. füzet) közzétette a Torkos Jakabot kísérő Felsőbányai (Nagybányai) István kéttornyúlaki lelkésznek, a pápai egyházmegye assessorának verses önéletírását 1740-ből. A szerző olvasmányélményei között felsorolja a kanonika vizitáció által regisztrált, s általunk vizsgált könyvek egy részét is, mintegy bizonyítva azok nagy népszerűségét (Komáromi Csipkés György: *Igaz hit*. . . Szatmárnémeti Mihály: *Mennyei tárház kulcsa*, ugyancsak tőle: *Dominica*. . . , valamint Geleji Katona István: *Praeconium evangelicum*. . .)⁵⁴ Olvasmányai között persze ott vannak a puritánizmus alapművei (pl. *Praxis pietatis*)

ágendájának első edíciója: Kolozsvár, 1621. — RMK I. 515., RMNy 1251. A továbbiak: (Kolozsvár), 1622. RMK I. 525., Sztripszky 1895.a., RMNy 1270. Debrecen, 1634. — RMK I. 633., RMNy 1576. Várad, 1653. — RMK I. 881. L. még KATHONA Géza: *A római kath. confessio generalistól a Melotai-ágenda gyónóimájáig*. Debrecen, 1941. (Különlenyomat a Csikesz Sándor Emlékkönyv 2. kötetéből.) 122.

⁴⁷ A Dunántúli Ref.-Egyházkerület jegyzőkönyve 1745. 8. pont, 1747. 8. pont. (DREL)

⁴⁸ *Agenda, az az: Az Anyaszentegyházbéli szolgálat szerint való tselekedet*. . . *Melly szedegetett a Milotai István ágendájából*. Kolozsvár, 1713. Uaz. Uo., 1755. Magyarország bibliographiája 1712—1860. Összeáll. PETRIK Géza. I. k. Budapest, 1888. 27, 437.

⁴⁹ BENEDEK Sándor, *I. m.* 35, 217.

⁵⁰ Uo. 37, 217.

⁵¹ Uo. 37, 216—217.

⁵² Uo. 37, 215.

⁵³ TÓTH Endre: *Az úrvacsoraosztás Dunánthúl*. . . 4.

⁵⁴ *Felsőbányai István verses önéletírása* 290—291.

is. A puritánizmus tehát, ha egyházkormányzati szinten nem is, de a hívő ill. lelképásztori életgyakorlatban tovább él. A puritánizmus eszméi, mégha szelídebb formában is, de a 17. sz. végére meghódítják a református egyház közösségeit. Az ortodoxia kora 'lejár, s nem tudja útját állni a coccejanizmusnak és a cartesianizmusnak.⁵⁵ Az ortodoxia szerepe mégis jelentős mind művelődéstörténeti, mind teológiai szempontból. Szabó Géza írja: „Kálvin teológiája a XVII. század folyamán, az ortodoxia korában válik döntő tekintéllyé a magyar református teológiai gondolkodásban.”⁵⁶ Az ortodoxiából és a puritánizmusból mindaz ami életképesnek és hasznosnak bizonyult, beépült az egyházba. Sőt megfigyelhető a két irányzat egymáshoz való közeledése ill. összeolvadása is, a két irány között közvetítők (pl. Pápai Páriz Imre: *Keskeny út...*) érdemüként.⁵⁷ A 18. századra a pietizmus eleveníti meg a puritán tradíciókat. A gyülekezeti élet szerves részét képezi a közös igeolvasás, imádkozás és éneklés, s nem utolsósorban a protestáns népi kegyesség termékeinek olvasása.⁵⁸ A kanonika vizitációs jegyzőkönyvben említett könyvek számbavétele, de Felsőbányai István verses olvasónaplója is megerősíti, hogy a korszak református szellemi arculatára (úgy kifelé, mint befelé) a tolerancia jellemző. A puritánus szerzők művei mellett jól megférnek az ortodoxia (pl. Geleji Katona, Milotai) termékei. Sőt a katolikus teológia produktumai is.

Ám azt is leszögezhetjük, hogy időszakunkban a távoli Erdély (Kolozsvar—Várad), valamint Debrecen református könyvkultúrája volt Dunántúl reformátusságának szellemi táplálója, identitásának megőrzője. A debreceni nyomda 18. századi könyvjegyzékeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 17. századi könyvek egész sorát adják ki újra, változatlan impresszummal, így védekezve az ugrásra kész, klerikális cenzúra ellen.⁵⁹ Szigeti Jenő kimutatta, hogy a paraszti ecclesiolák kialakulására is a puritán-pietista kegyesség gyakorolta a legnagyobb hatást, egészen a 19. század végéig. De az ún. szabadegyházak gyökerei is ide nyúlnak vissza. A baptisták a 19. században újra kiadják több puritán-pietista szerző művét (Milton: *Elveszett paradicsom*, Bunyan: *A zarándok útja*, Pápai Páriz Imre: *Keskeny út...* stb.).⁶⁰

SZABÓ GYÖRGY

Bessenyei György Der Amerikaner-ének utóélete. Bessenyei első műveinek egyike, amely négy évvel később könyv alakban is megjelent, az 1770-ben írt *Der Amerikaner* volt.¹ A könyvecske névtelenül jelent meg, ezért sokáig — Kazinczy Ferenc fordítása és nyilatkozata alapján — az irodalomtudomány csak közvetett tudomása volt róla.² Ezek alapján még az sem volt bizonyos, hogy Bessenyei munkája megjelent-e egyáltalán nyomtatásban. Szinnyei József például kéziratossá múnék gondolta, mert megjelenéséről nem volt tudomása.³ Csak amikor 1914-ben Weber Arthurnak sikerült e ritkaságszámba menő mű egy példányát megtalálnia a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday-Könyvtárában, vált bizonyossá, hogy Kazinczy fordítása Bessenyeinek egy 1774-ben Bécsben kiadott könyve alapján készült.⁴

A mű 1774-ben jelent meg, de bizonyosnak látszik, hogy az író már néhány évvel korábban elkészült vele. Erre vall mindenekelőtt az Előszó, amelyben Bessenyei Mária Terézia *harmincéves* uralkodását dicsőíti. („A trónon kinyílik ez arany folyamnak tiszta és soha el nem apadó forrása, a szív, amely kellemes

⁵⁵ SZABÓ Géza i. m. 133—138.

⁵⁶ Uo. 139.

⁵⁷ Uo. 51. SZIGETI Jenő: *A baptista „Keskeny út”*. In: *Uő.: Megemlékezéssel az útról...* Budapest, 1981. 95.

⁵⁸ SZIGETI Jenő: *A XVIII. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*. In: *A Magyarországi Ref. Egyház Teológiai doktori Kollégiumának évkönyve* (1983.) Bp. 1984. 263.

⁵⁹ BENDA Kálmán—IRINYI Károly, *I. m.* 49—51, 72—80, 109—112, 322—407.

⁶⁰ SZIGETI Jenő: *Megemlékezéssel az útról...* 91—105, 119—120.

¹ *Der Amerikaner*. Wien, 1774, Leopold Kaliwoda, 48 p.

² KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Kiad. ABAFI Lajos. Bp. [é. n.] 32—33.

³ SZINNYEI József: *Magyar írók I.* Bp. 1891. 1001. h.

⁴ KAZINCZY Ferenc: *Az amerikai Podocz és Kazimir keresztény vallásra való megtérése*. Kiad. és bev. WEBER Arthur. Bp. 1914.

partjait, a világot és számtalan növényét még soha nem árasztotta el annyi dicsőséggel, fénnnyel, méltósággal, hatalommal és jótéteménnyel, mint az elmúlt 30 évben.”). E szerint tehát 1770-re tehetjük a munka megírásának idejét.

De más is valószínűsíti e feltevést. Szakirodalmunkban általános az a nézet, amely szerint Bessenyei bizonyára a német nyelv gyakorlása céljából írta e művet németül. A szöveg még tele van elemi nyelvtani hibákkal, mondatfűzése is nehézkes, kezdetleges. Pedig az író Bécsbe érkezésétől kezdve nagy súlyt helyezett a német nyelv tanulására, és későbbi munkái bizonyossága szerint, nem is eredménytelenül. Maga írja a nyelvtanulásról egy valószínűleg 1775-ben kelt francia nyelvű levelében, amelyet a *Die Geschäfte der Einsamkeiten*ben közzé is tett:

„P. S. Bocsássa meg gyengességemet ebben a csodálatos nyelvben. Minthogy Ön francia, mindig azt kívánja, hogy franciául írjak Önnek, és nem veszi figyelembe, hogy 23 éves koromban még egy szót sem tudtam az Önök nyelvén és 19 éves koromban németül sem tudtam; kénytelen voltam majdnem egész időmet arra használni, hogy egy kissé megismerkedjem ezzel a nyelvvel; ez uralkodóm nyelve.”

Vagyis Bessenyei Bécsbe kerülésekor még nem tudott németül, és nagy lendülettel kezdett bele a tanulásába. 23 éves korára már annyira tudott, hogy hozzáfogott a francia nyelv tanulásához is. Mindez szintén valószínűsíti, hogy az író a könyv megjelenése előtt néhány évvel, valószínűleg 1770-ben készült el e művével.

Jóllehet a német nyelv gyakorlása lehetett az író gyakorlati célja e munkájával, mégis mind az előszóból, mind pedig magából a műből egyéb indítékok is kiválgatlanak. A fiatal Bessenyei e nyelv- és tollgyakorlatot szolgáló írása már ézékeltet valamit a későbbi folytatásból. Kiindulás, melynek gondolatai később mélyülni, változni, radikalizálódni fognak, de amelyek között több olyan jellegzetesség is felfedezhető már, ami jellemző lesz Bessenyei későbbi publicisztikai írásaira is

Az Előszó Bécs és Mária Terézia három évtizedes uralkodásának a dicsőítése ugyan, de az is kiderül belőle, hogy erre nyilvánvalóan éppen a hatvanas években bekövetkezett kedvező változások: mindenekelőtt a felvilágosodás szellemének elterjedése adott alkalmat. Az író személyes hálaérzete is ennek a Bécsnek és nem kizárólag az őt ért uralkodói kegynek szól. A fiatal Bessenyei e korai írásában már aláhúzza azokat a törekvéseket, amelyekért — miként a magyar felvilágosodás előharcosa — egész életében küzdött: a közjóért, az ésszerű törvényekért és a tudományért folyó buzgolkodást. A hatvanas évek második felének bécsi légkörében, amikor Van Swieten és Sonnenfels tevékenysége nyomán a felvilágosodásnak legalábbis egy mérsékeltabb irányzata már uralkodóvá vált, joggal és a hízelkedés vádja nélkül írhatta Bessenyei:

„Egyre nagyobb buzgalommal dolgoznak a lelkek a közjó érdekében; a gondolkodó szellemek egyre mélyebben és egyre nagyobb mértékben alakítják ki vallásból és emberiségből az erkölcsök ésszerű törvényeit; az elmúlt évszázadok sötét előítéletei semmivé válnak, nagyság, fény, pompa, dicsőség ékesíti a várost, amely magára vonja a világ pillantásait és aranykorában ragyog a szemünk előtt; tudomány ifjú erejük teljében állnak itt . . .”

Igaz, hogy annak az elismerésnek, amit a bécsi főnemességről ír, már sokkal kevésbé volt meg a reális alapja — de ekkor mégis őszintén gondolta. „Ilyeneknek láttam őket Bécsben és így ébredt bennem örök tisztelet irántuk.” Ez a „tisztelet” idővel erősen módosult, és nem igaz, hogy e nemesi felfogáshoz haláláig ragaszkodott volna. Ami mindvégig jellemezte Bessenyei nemesi felfogását, az annak a szerepnek az ismételt hangsúlyozása volt, amelyet a köznemességnek az uralkodó hatalom korlátozása érdekében be kell hogy töltsön. De már itt felbukkant annak a későbbi éles kritikának a magva is, amely a következő műveiben jelent meg. E kritika itt még nem Lockera, Rousseau-ra és Helvetiusra, hanem a keresztényi szeretetre hivatkozott:

„Ahhoz, hogy szeressenek, előbb nekünk kell szeretni: ezért aztán örökre barbár marad az, aki megveti vagy üldözi azokat, akiket a vak sors neki alárendelt. A nagylelkűek szidalmazni, az igazak és ártatlanok, akiket megsértett, átkozni fogják, s a világban nem ember, hanem szörnyeteg lesz a neve.”

Az ösztönös keresztény humanizmusa mellett bizonyára hatással voltak rá azok a reformeszmék is, amelyek – miként pl. Muratori törekvései – a keresztény vallások megújításán fáradoztak, és ekkor Bécsben is visszhangra találtak. Nem annyira gyermeki alázat, mint a kezdő író szerénységgel átitatott öntudata: a véleménynyilvánítás jogával való élés öröme mondatja Bessenyeivel: „... Tudom, hogy ez a nagy világ nagy és magasztos hangot követel, Isten azonban a gyermekeknek is megengedte, hogy szóljanak.” Reméli, hogy legalább olyan a hangja mint a gyermekeké a tudományban, amiben a továbbfejlődés: a férfivá érés igénye is benne foglaltatik.

Ami magát az *Amerikaner* című elbeszélés témáját illeti, szintén jellemző Bessenyeire. A korai felvilágosodásnak – és a hatvanas évektől lényegében ez az irányzat jutott Bécsben hatalomra – lényeges és alapvető problémája volt a vallási türelmességnek, a toleranciának a kérdése. A protestáns családból származó Bessenyeinek számos emléke volt a hazai vallási türelmetlenségről és az erőszakos térítésekről. Az elbeszélés hőseit, Podoczt és fiát, Kazimirt Ázsiában börtönnel, verésekkel, erőszakkal akarják téríteni. És amikor Kazimir tömlőcéből kiszabadult, elragadtatással öleli át a fényt... E fény a század szimboluma, amely 1770-re elérkezett a Habsburg birodalom fővárosába is. Bizonyára úgy érezte a 23 esztendő író, hogy nem csak az elbeszélés Kazimirja szabadult meg az éjszaka sötétségétől, hanem Bécs valamint az egész birodalom – és benne talán az író hazája is.

Bessenyei elbeszélésének a mintája már Beöthy Zsolt szerint Voltaire lehetett. Ő *A híhető Mahomet* visszhangjának gondolta. Beöthy szerint Voltaire regényhőse, Ingénu is az író szeme előtt lebegett, mert ő is amerikai volt „aki Európába kerülván, a természetes érzés és gondolkodás felsőbbiségét példázza a kultúra mesterkélttségével és erőszakosságával szemben.”⁵ Marton József Montesquieu-hatást érzett inkább az elbeszélésen, hiszen az író már ekkor sokat foglalkozott a francia szerző műveivel is. Ha nem is közvetlenül a *Perzsa Levelek* hatására gondolt, de Marton szerint a francia mesés utazások szolgálhattak Bessenyei számára mintául.⁶ Kont Ignác, Beöthyhez hasonlóan, úgy vélte, hogy Bessenyei mintája Voltaire művei lehettek. Podocz szerinte *A híhető Mahomet*-ből merítette a törökök profétája elleni támadásainak ötletét. Kont szintén kapcsolatba hozza Bessenyei elbeszélését az Ingénu-vel is; kiemelve, hogy az *Amerikaner* főhősei (miként az Ingénué is) kanadaiak.⁷ Rácz Lajos még arra is rámutatott, hogy a *Der Amerikaner*-ben kétségkívül Rousseau-ra valló kifejezések is találhatóak és így a mű a magyarországi Rousseau-irodalom legrégebbi termékei közé is sorozható. Például ilyen Rousseau-i kifejezésekre gondolt: „Unschuldige Natur”, „In Amerika fand sich eine einsame Insel, wo die Einwohner ohne ausgekünstelte Wissenschaften, nur nach den Instincten der Natur gelebt haben.”⁸ Vértés O. András cáfolta a Beöthy és Kont, valamint a Marton által képviselt véleményeket: szerinte sem Mahomet, sem az Ingénu sem Montesquieu nem hatottak lényegesen Bessenyei elbeszélésére: a törökök vakbuzgósága általánosan ismert téma volt; a Montesquieu-vel való kapcsolat legfeljebb csak műfaji hatásra korlátozható. Vértés szerint Bessenyei igazi mintája Voltaire *Alzire ou les Américains* című műve volt: már az elbeszélés címe is emlékeztet Voltaire e munkájára. Hasonlóság van a főhősök neve (az *Alzire*-ban: Potoze, Bessenyeinél: Podocz) valamint vallása és származása között. Podocz és Kazimir éppúgy napimádó mint Zamore és környezete. Hazájuk Vértés szerint szintén azonos lehet Zamore szülőföldjével: Peru vidékével. De cselekménybeli hasonlatosságokra is utal. Ilyen az ősi valláshoz való ragaszkodás és a lázadás gondolata. (De érdekes módon, míg Voltaire-nél e lázadás nem következik be, Bessenyei elbeszélésében valóban föllázadnak az amerikaiak.) Végül: Podocz és Kazimir egyaránt a keresztény szeretetnek köszönhetik

⁵ BEÖTHY Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I.* Bp. 1886. 302.

⁶ MARTON József: *Magyar Voltaire, magyar enciklopedisták.* Nagyszombat, 1900. 140.

⁷ KONT I.: *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie.* Bp. 1902. 98.

⁸ RÁ CZ Lajos: *A magyar Rousseau-irodalom legrégebbi terméke.* EPHK 1928. 169–175.

szabadságukat. Mindezek ellenére Vértés O. András sem tekinti az *Amerikaner*-t egyszerűen az Alzire kivonatának; de szerinte Bessenyei elbeszélésének számos mozzanata az Alzire-ra vezethető vissza.⁹

Gálos Rezső szerint mindez az elbeszélés keretére vonatkozó megállapítás; Bessenyei e keretet saját mondanivalójával töltötte ki. Igazi jelentőségét abban a párhuzamban látja, amely a hivatását megtaláló író és Kazimir között kimutatható; a faluról jött Bessenyei is elkáprázva fürdik Bécs felvilágosultságában, akárcsak a gyermek Kazimir, aki tömlőcéből szabadulva, elragadtatással öleli meg a világosságot.¹⁰

A magyar irodalomtörténet 1965-ben megjelent kézikönyvében Szauder József Bessenyei e munkáját útkeresésének, „írói tapogatódzásának” minősítette, de azt is hangsúlyozta, hogy általa a szerző már a felvilágosodás eszméi, főként a tolerancia iránti érdeklődéséről tett bizonyosságot. „Fennmaradt — írja Szauder Bessenyeiről szóló fejezetben — az 1770-ben készült s 1774-ben megjelent *Der Amerikaner*, melynek gyatra németsege azonban elárulja, hogy ez csak írói tapogatódzás. De már a felvilágosodás eszméi, főleg toleranciája iránti bensőséges érdeklődése vezeti tollát, amikor az erőszakosan térítő mohamedánok közé került Podocz és Kazimir, a két napimádó. „a jó vadember” históriáját meséli el. A voltaire-i elbeszélést majd a tizenhét éves Kazinczy fordítja le magyarra, először írva le magának Bessenyei szövegéből a *világosság* szót.”¹¹

Bessenyei művét, amely megírását követően, néhány évvel később, 1774-ben névtelenül jelent meg, jórészt a még ifjabb Kazinczy fordítása őrizte meg az utókor számára. Nem csak a mű magyar változatát köszönhetjük Kazinczynak, hanem azt is, hogy a mindössze egy ismert példányban fennmaradt eredeti művet Kazinczy fordítása és feljegyzései alapján sikerült felfedezni.

A *Pályám emlékezeté*-ből tudjuk: a 17 esztendő Kazinczyt édesanyja, hogy fiában az irodalmi érdeklődést minél inkább kifejlesse, ismételten fordítói feladat elvégzésére bízta.

„Házunk barátjai ostromolák anyámat, — írja Kazinczy — dolgoztasson ismét, ami ezt (ti. az első mű kellemetlenségeit) felejtse, s mindinkább látám magam is, hogy azzal magamnak, s az atyám kedves árnyékának ezzel tartozom. Egy társamnál megpillantám a Bessenyei György *Americanusait* német nyelven, s lefordítám azt. Bemutatám anyámnak, s ez megengedé, hogy dolgozásomat tekintsem meg a superintendens Szilágyi fiának, ki Gyürky által neki bemutatott rajzolataimért szerete, és akinél bizhatam, hogy annak fia, ki tavaly a geographia kiosztásakor az auctori koszorú keresésére tüzelt vala, nem fog úgy elrettenteni, mint a Gellert értekezéséért veje. Nem csala meg reményem. Prof. Szilágyi Márton kegyesen fogadá el kérésemet, fordításomat megtekintette, megigazította, sőt vékony levén, amit adni akarok, tüzelt, irassak magasztaló verseket, mint az akademikusok szokták, midőn vékony értekezéseiket akarják megvastagítani. Megjelene a fordítás 1776-ban s ez is Kassán, e cím alatt: „Az amerikai Podoc és Kazimir keresztény vallásra való megtérése.”¹²

Vagyis Kazinczy a sárospataki kollégium tanulója, miután „társánál” — talán Szathmáry Mózes könyvtárosnál — megpillantotta Bessenyei német nyelvű munkáját, ezt választotta fordításra. (Az író bizonyára megküldte a kollégium számára az *Amerikaner* egy példányát, mint ahogy Ráday Gedeonnak is juttatott belőle egy tiszteletpéldányt.) A fordítást Szilágyi Márton sárospataki tanár átnézte, megigazította, és 1776-ban Kassán meg is jelent a könyv.¹³

A könyv, édesanyjához írt ajánló levéllel kezdődik, majd Kazinczy Előljáró beszéde olvasható. Ebben a lefordított mű eredetijéről, illetve annak szerzőjéről a következőket közli olvasóinak:

⁹ VÉRTÉS O. András: *Bessenyei „Amerikaner”-jének mintája*. EPhK 1935. 401–403.

¹⁰ GÁLOS Rezső: *Bessenyei*. Bp. 1951. 48–49.

¹¹ *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk. PÁNDI Pál, SÖTÉR István. Bp. 1965. 25.

¹² KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Id. kiad. 32–33.

¹³ *Az amerikai Podocz' és Kazimir' keresztény vallásra való meg-térése*. Németből magyarra fordítottat kazinczi KAZINCZY Ferenc által. Kassa, 1776. Landerer.

„Ez a Könyvecske Bécsben született még pedig egy fő Magyar Cavallier szüleménye, ki nevét, nem tudom mi okból, munkájának olvasói elől el-akarta titkolni. De ha nevét munkácskájának levelei ki nem jelentették-is, azt mindazonáltal a mint avagy csak ebből-is meg-tetszik, nyilván valóvá tették, hogy nem a' nevem 's hiren-való kapdosás, hanem a közjóra, és kivált az Isten dicsőségére célozó buzgóság vót itt egyedül a' vég.”

Kazinczy tehát tudta, ki volt az elbeszélés szerzője, de a bevezetőben csak egy bécsi „fő Magyar Cavallier”-nek nevezte. Nem tudta miért titkolta a nevét, de ő sem fedte fel a szerző kilétét.

Az Előljáró-beszédet azok a magasztaló versek követik, amelyeket Szilágyi Márton tanácsára iktatott be — az „academicusok példájára a vékonyka mű megvastagítása” oéljából. E hat szerző tollából származó verset követi maga a fordítás.

Kazinczy, a kis kötet megjelenése után, rokonainak és ismerőseinek küldött egy-egy példányt. De megküldte művét Bessenyei Györgynek is, akit 1776. december 10-én, a fordításhoz mellélt levelével is felkeresett. Bessenyei meleg hangú válaszában köszönte meg Kazinczynak küldeményét. A fordítás és annak magyarsága megnyerte tetszését; ígéri, hogy kérésének megfelelően, a jövőben közölni fogja vele munkáit. A levél szövege így hangzik:

Bizodalmas drága Nagy Jó Uram!

Sáros Patakról 10^a Decembr. 1776 hozzám felküldeni méltóztatott Levelét épen ma 11^a Febr. vészem. Fájjalom, hogy annak minden sorjában hozzám megmutatott valóságos emberi szívének nemes indulataira, bár ártatlanul is, ily későn felelhetek. Az olyan különös kedvezésre méltó tulajdonságok, mellyeket az Urnak inkáb' Isteni Gondviselés 's természet adtak, mint kevés esztendeiben még el-követett szorgalmatossága által azokat meg-szerezhetette vóna, nem tsak engemet, kit az emberiség mindenkoron megilletődésre hoz, de a vad természetű embereket is, magokhoz vonzó szeretetre kényszerítik. Tehát az olyan Ifjak mint az Ur, nemes munkáiknak elő mozdítására Isten és természet által szabadokká tétetvén, szabadságot azokra egy oly gyenge halandó társaktól, mint én vagyok, önnön elsőségek vagy Praerogatívájoknak sérelme nélkül nem kérhetnek. Valamint az Ur munkáinak fordításában el-követett, igen-igen helyben hagyom, és attól sem tartok, hogy magyarsága kellemetes ne lenne, mit előttem hozzám küldött Levele bizonyít. Hiv tiszteletét, mellyel, mint írja, munkámhoz viseltetik, egész indulattal köszönöm, és kesergem aztat, hogy ily nemes tiszteletnek azokban oly érdemtelen és tsekély tárgya találtatott; még is azon személyéhez való szeretetre kér az Ur, hogy véle minden munkáimat közölni ne terheltessem; mely eránta való kötelességemet minden magát arra elő adandó alkalmatosságban annyival serényebb indulattal fogok elkövetni, hogy erre az Urat, mint annak okát, valósággal érdemesnek lenni itélem, kinek Levelében minden sorját a' betsület, tisztesség, s felső dolgokra való nemesi vágyódások rajzolták. Ilyen meg esmertető jelei szoktak az igaz emberiségnek lenni, mellyek a' gyenge ifjúságot is erköltsi tulajdonságaikra való nézve közöttünk tanátsos és kellemetes öregséggé tészik. Ne szünnyön meg az Ur szívének hajlandóságai után menni, és az emberi viselt dolgoknak ahoz a ditsősségéhez közelíteni, melyre szemeit tsak nem böltsőiből láttatik vetni. Erre törekedjen, bátor szívvel meg kívánván minden viszontagságokat haladni, valamellyek magokat Nemes igyekezetének ellene szeghetik, hogy magát az ily férjfiúi hartz által is azon tiszteletre s szeretetre mindenkor érdemesebbé tehesse, mellyel maradok

Béts 11^a Febr. 1777.

az Urnak
Igaz köteles szolgálója
Bessenyei György

P. S. A számomra fel ajánlott Exemplárokból, bővebb szívességét az Urnak köszönnvén, tsak egyet kérek ki magamnak.

Szilágyi Márton Tiszteletes Professor Uramat, több T. előljáróival együtt az Urnak igaz hozzájuk hajlandó szívességgel köszöntöm.¹⁴

¹⁴ Kazinczy *Levelezése I.* 6—9.

Kazinczy még ugyanebben az évben mikor nagybátyjával Bécsben járt, felkereste Bessenyeit, de nem találta otthon; így csak egy levelet írt számára, melyet az íróasztalán hagyott.

A magyar felvilágosodás két nagy írójának kapcsolata tehát Bessenyei *Der Amerikaner* című művével, illetve annak fordításával vette kezdetét. Maga az eredeti mű azonban — mint utaltunk már rá — sokáig ismeretlen volt irodalomtörténetírásunk és bibliográfiánk számára.

KÓKAY GYÖRGY

Pápai István levelei Aranka Györgyhöz. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság széles körű visszhangot váltott ki Erdélyben és szinte folyamatosan jelentkeznek munkatársnak vagy támogatónak azok, akiket a társaság főtítoknoka, Aranka György hívó levelével felkeresett. 1794 tragikus őszén válaszol Pápai István, szebeni református pap is, akinek életrajzi adatait sem ismerjük, csak azt tudjuk róla, hogy írástudó volt, más nyelvekben is jártas és néhány kisebb fordítása (főleg pedagógiai célzatú vagy moralizáló írások) már eljutottak a megjelenésig, ez időben pedig éppen egy franciából készülő fordítással foglalatoskodik (Popének az az Emberről szóló levelei — végülis 1796-ban hagyják el a nagyszzebeni sajtót.) Fordításaival, költeményeivel is a társaságot akarta segíteni munkájában. Világi hírnévre nem törekedett (írásainak egy része névtelenül jelent meg). — Tudós volt-e, vagy szépíró, vagy csupán írástudó — erre ma még nem lehet teljes és pontos választ adni, hiszen Arankával és a társasággal folytatott gazdag levelezéséből mindössze az itt közölt 4 levél ismeretes, noha a társaság jegyzőkönyvének tanulságai szerint¹ még évekig, Aranka lemondása után is — a társasággal élénk levelezésben állt. Művei mellett a helyszínen, Nagyszébenben részt vesz a társaság első kollektív művének² a kiadásában, segít Hochmeister nyomdásznak a korrektúrák elkészítésében. Talán ha egyszer teljes lesz a társaság levelezése — bizonyára jobban kirajzolódik majd Pápai István református pap írástudói munkássága. A társaság nyomásra előkészített, megszerkesztett második kötetében³ név nélkül tőle is szerepelt írás („Néhai Apafi György almakeréki koporsókőnek leírása”) de erről már a szélesebb közönség nem vehetett tudomást, mert az engedély hiánya miatt a kötet kiadatlan maradt.

1. Pápai István levele Aranka Györgyhöz*

Méltóságos Ur!

Régen kellett volna felelnem *M[é]l[t/o]s[á]g[o]* Urnak azon levelére, melybe tsekély tehetségemnek felettébb nagy Betsületet ad, midőm egy oly Társaságba hiva, melybe igazság szerint csak azok mehetnek, kiknek tudomány beli tehetségek tündöklnek: de akadályoztatott engemet elsőben a Méltóságos Urnak othon nem léte, azután az a szándék, mely szerint több Dolgokat kívántam közleni a Méltóságos Urnal, különösön pedig egy kis Munkátskával akartam kedveskedni a Nemes Társaságnak.

Rég ohajtottam én ezt az időt, melybe a Hazai Nyelv s azon Tudományok virágozzanak: örvendek már most látván hogy ezen oly Hazafiak munkálódnak, kiknek igyekezetektől minden jot várhatunk. Ezer örömmel közibe állanék én azoknak, ha biztathatnám magamat, hogy leg kissebb Hasznotis tehetek a köz Jóra. Tanultabb s tapasztaltabb Emberek kívántatnak azon munkára. Én pedig tehetségeimnek gyengeségét magam esmérem, meg vallani nemis szégyellem: kívánám ha azok meg felelhetnének azon

¹ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság íratai*. Akadémiai Kiadó, Bukarest, 1955. 210, 218, 262, 269, 290, 348, 351.

² *A Magyar Nyelvmívelő Társaság első darabja*, Nagyszében, 1796.

³ *A Nyelvmívelő Társaság munkái II. darabjának cikkelyei*. (tartalomjegyzékét lásd JANCsó i. m. 245—346. l.)

⁴ Mind a négy itt közölt levél *másolatban* az OSZK levelestárában található.

buzgó igyekezetnek, mellyel én is kívánok törekedni a köz Jónak elő mozdíttására. Ugyantsak ily magam meg esmérése mellett is fel ajánlom magamat *N[e]m[e]s* Társaság hasznára; s a Méltóságos Urnak ezen tiszteletét, mellyel engem abba hiva, háládatos szívvvel vészem.

Egy kitsiny fordított Munkátskám vagy on most Sajto alatt ily tzim alatt: a Természetről való beszélgetések a Gyermekek számára; ugy gondolom kevés idő alatt el végeződik: ezen nyomtatványok közzül vagy 80at szentelek a Társaság hasznára; akár ajándékba adja azokat a Társaság, akár pénzé tégye, hatalméba fog állani. Tsak tudossittattassam hova küldjem a nyomtatványokat.

Az Ország Gyülése alkalmatosságával magamis szándékozom Kolosváron meg jelenni, akkor leszen szerentsém a Méltóságos Urral egyéb Dolgok irántis beszélteni. Addig magamat grátziájába ajánlván, különös tisztelettel vagyok a

Méltóságos Urnak

alázatos szolgálja
Pápai István

Szeben lodik 8bris [október] 1794.

2. Pápai István levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur! Különös Jo Uram!

Nagy későre meg kapám Mühlsteptent,⁵ és ki fizetém a mint tulajdon recepisséje bizonyittya. A Ládát, melybe vagy on a Papiros magam meg néztem, jól láttatik állani, nints is fel bontva. Az égettek fel segítettése mondjával való jegyzéseimet kevés idő mulva el fogom küldeni. Már talán ki jó egyszer az a kis Munkám is a Sajto alól, melyből a Társaságnak szentelek egy sereg Exemplart, most szedik az utolso Arkust. Magamat a Méltóságos Ur szives indulatjába ajánlván, maradtam a Méltóságos Urnak

igen tisztelő szolgálja
Pápai István

Szeben 19dik Mart. 1795.

3. Pápai István levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur! Különös Jo Uram!

Hochmeister Ur a nyomtatást fogadása szerint el kezdette, közelebb a H. Betüt corrigáltam: a Correctiot bajossá teszi nékem rész szerint a kéz irásának egyenetlensége; rész szerint a Betü-szedőnek a Magyar Nyelvben való járatlansága; mindenek felett pedig Szemeimnek fájdalma. Tsak ugyan igyekezem azt a leg jobb modon véghez vinni.

⁵ Feltehetően utalás egy Pápai által megrendelt és Arankától elküldött mű címére

A papirossat még el nem hozattam azért, hogy Házaimat kívántam elsőben ki fejéretetni, akkor akadály lett volna: ma vagy holnap el hozatom.

Magamat ajánlván a M[éltóságos] Urnak tapasztalt gratziájába, örökös tisztelettel maradtam a Méltóságos Urnak

alázatos szolgája
Pápai István

Szebenbe 22dik Aug 1796.

Címzés: Szebenből
Méltóságos Zágoni Aranka György Urnak
a F[elséges] Királyi Törvényes Tábla rend
szerint való érdemes Birájának, különös
jó Uramnak tisztelettel
M[áros] Vásárhelyre

4. Pápai István levele Aranka Györgyhez

Méltóságos Ur! Különös Jó Uram!

A minap hozzám küldött kedves Levelére mentől későbbre válaszokok: annál többet irok.

A német Mercuriust 4 aranyon adták el a G. Rall Kotyavetyéjén: azt mondják sok hujja volt. A 49 Darab Weltgeschicht meg vettem 11 Rf [Rhénusforint] 20 xf. [krajeár]. Ha jó modját találok elis küldöm. Vagy ha a M[éltóságos] Ur arra modot mutat, még jobb leszén. A Papirossat Issekutzol⁶ magamho' hozattam. A hozásáért fizettem 24 xf. [krajeárt].

A Társaság Munkája ezen a Héten egészszen el készül, az Igék Tábláját éppen ma corrigáltam. Sajnálom, hogy szemeim fájdalom 's egy darabig való keringésem miattmagam nem corrigálhattam az egész Munkát, hogy idején koránt olvashattam volna meg egészszen. De ezutánis szabad lészené nékem iránta némely aproság reflexiókat tenni? Ha igen, egyenesen a M[éltóságos] Urhoz küldöm azokat.

A N[emes] Társaság Munkájának második darabjára, ha nintsen még elegendő Munka: nállam készen vagyon az Almaherébi⁷ Monumentum le írása egész környüálláson; nem különben a 6dik Károlytól giült Ut közipén való Inscriptio; más aproság versekkel edjütt. Ezeket mentől hamarébb el küldöm a M[éltóságos] Urnak.

Munkában vagyon egyszersmind Szeben Várossának Descriptioja; gondolom a Tordáét meg kapom valahogy jó kéztől. Egyebeketis gyűjtögetek a mennyiben érkezem.

Magamat pedig a M[éltóságos] Ur gratziájába ajánlván örökös tisztelettel maradtam a

igaz szolgája
Pápai István

Méltóságos Urnak
Szebenbe 20dik 8bris (október) 1796.

ENYEDI SÁNDOR

⁶ ISSEKUTZ (Issikutz) nagyszebeni patikárius

⁷ Valószínűleg téves elírás, félreolvasás. Helyesen: almakereki. E című dolgozata szerepelt volna a társaság tervezett második kötetében.

S. Kende bécsi antikvárius levelei és a Magyar Könyvszemlének szánt kiadatlan cikke 1893—95-ből. S Kende bécsi antikvárius a Zrínyi-könyvtár német nyelvű katalógusának tudományos leírásával írta be nevét a magyar művelődéstörténetbe.¹ Ennél bizony kevéssel tudunk többet róla, még az sem tisztázott, mi volt a pontos keresztnéve. Erdélyi Pál *Bibliotheca Zrinyiana* — ismertetésében az S. feloldása: Zsigmond (Sigmund)² Kelecsényi Ákosnál — „amerikai forrás szerint” — Samuel.³ Kende magyar kapcsolatait csak legújabbban kezdte vizsgálni a kutatás,⁴ ebből ágazott el a mi feladatunk is: ráirányítani a figyelmet Kendének az OSZK Kézirattárában őrzött leveleire és a *Magyar Könyvszemlének* szánt kiadatlan cikkére.

A Kende-levelek⁵ címzettje a *Magyar Könyvszemlének* az 1892—1901 közötti években működő szerkesztője, Schönherr Gyula, valamint báró Odescalchi Artúr. Odescalchinak 1892. decemberében német nyelvű levélben ajánlja fel megvételre az ún. Benyovszky-iratokat (Benyovskysche Papiere), amelyeket ő már előzőleg 29 füzetre osztott. Kende felkínálja, hogy eljuttatja a szóban forgó iratokat Odescalchinak, majd konkrét ajánlatot tesz, miszerint a több mint 1000 darabot magába foglaló gyűjteményt 350 schillingért adná el. A Schönherr Gyulának írt levél és a *Magyar Könyvszemlének* szánt cikk közlése előtt előzményként meg kell ismerkednünk Varjú Elemérnek Kende 1894-ben kiadott 7. számú jegyzékéről⁶ szóló ismertetésével:

„Hungarikumok külföldi Könyvpiaczon: Hazai könyvgyűjtőinknek eseményszámba ment Kende S. bécsi könyvkeresek. 7. sz. jegyzéke, melyben 94 régi magyar nyomtatvány van felsorolva, közöttük négy unicum (RMK I. 1363, 696, 1147, 1134), melyek Szabó Károly szerint Koncz József marosvásárhelyi tanár úr könyvtárának díszét képezték. Mivel azonban a négy unicum a jegyzék kibocsátásakor már el volt adva (?), kár volt azokat egyáltalán felvenni, annál is inkább, mert a dolognak az a színezete, mintha könyvek soha nem lettek volna Kende birtokában s címeik, valamint címlapjaiknak hasonmása: csak reklámul szolgálnának. A jegyzék érdekesebb számai voltak még: Bisterfeld, *Elementa Logica* (RMK 572) ára 45 frt, a Thuróczi-féle brünni krónika egy csonka példánya, ára 60 frt (mindkettőt időközben a Magyar Nemz. Múzeum könyvtára szerezte meg) s Heltai krónikájának szintén csonka példánya, ára 100 frt.”

V. E.⁷

Erre a bírálatra válaszol — ugyancsak cégjelzéses levélpapíron, mint Odescalchinak, de most magyarul — a Schönherr Gyulához forduló Kende:

Igen tisztelt dr. úr!

Igazán megütközéssel olvastam Varjú Elemér úr vádaskodását, mely már azért is alaptalan, mert nevetséges volna egy ily olcsó s semmitmondó reklámeszközhöz fordulni, a mire jönevű üzletnek semmikép sincs szüksége. Hogy a négy mű címlapja eladásuk után a már nyomtatott jegyzékbe került,

¹ *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi*. Wien, Verlag von S. Kende, 1893.

² MKsz 1883. 353–357. Ennek nyomán Kovács Sándor Ivánnal is így: *Zrínyi-tanulmányok*. Bp. 1979. 154–155, 192. Továbbá: *A lírikus Zrínyi* Bp. 1985. 6–9. 343.

³ KELECSÉNYI Ákos: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Bp. 1988. 292.

⁴ Vö. KOVÁCS Sándor Iván: *A Zrínyi-könyvjegyzetek kutatástörténete és néhány irodalomtörténeti tanulsága* — kísérő tanulmány a Zrínyi-könyvtár monográfiájához (szerk. KLANICZAY Tibor), sajtó alatt. A Kende-kéziratok feldolgozását Kovács Sándor Iván tanár úr szemináriumán kaptuk feladatul.

⁵ OSZK, Levelestár

⁶ *Der Wiener antiquarische Büchermarkt*. Hrsg. von S. KENDE, 1894. 7. 14 hungarika és 94 régi magyar nyomtatvány C 71.535

⁷ VARJÚ Elemér: *Hungaricumok külföldi könyvpiaczon* MKsz 1894. 381.

azt technikai okok kellőleg megmagyarázzák. Még más esetben is hálásan veheti az ily ritkaságok iránt érdeklődő közönség, ha ily unicumok címlapjaival ismertetjük meg, annnyival is inkább, mert e munkákat nem közintézet, hanem magánember szerezte meg, akinél azok megtekintése nem oly könnyű, mintha azokat nyilvános intézet őrzi. Igen kérem, szíveskedjék nyilatkozatomat Varjú úrral tudatni, s egszersmind a M. K. következő füzetébe felvenni.

Kiváló tisztelettel:

Kende S.

A levélhez tartozó „nyilatkozatot” voltaképpen szintén levél, de ezt a nyilvánosságnak szánta, ezt szerette volna megjelentetni a *Magyar Könyvszemle* hasábjain:

Tisztelt Szerkesztő úr!

Meglepetéssel olvastam a Magyar Könyvszemle ez évi IV. füzetének 381. oldalán foglalt s a 7. sz. könyvjegyzékben szereplő négy magyar unicumra vonatkozó megjegyzést, mely kétségbe vonja azt, mintha e négy becses mű egyáltalában birtokomban lett volna s „címeik” valamint címlapjaiknak hasonmásai csak reklámul szolgálnának. Eltekintve attól, hogy ily merész és minden alapot nélkülöző állítások egyes-egyedül az illető cikkiró tájékozatlanságára mutatnak, ily légből kapott gyanúsítások egy jó hírű és a magyar irodalmat szolgáló cégre rossz világot vethetnének. Nem azért, mivel ettől tartanék, hanem csak azon czélből, hogy az illető úr állításainak könnyelmű és tájékozatlan voltát bebizonyítsam, tudtára adom neki, hogy e művek igen is voltak a birtokomban és azokat a jegyzék kibonytatása közben báró Podmaniczky Géza úr szerezte meg.

Azon reményben, hogy e nyilatkozatommal sikerült megnyugtatom V. E. úr tudakosságát és lelkiismeretét, maradtam

a M. K. szerkesztőség

kész szolgálja

Kende S.

A Kende-levelek szövegét betűhív olvasatban adtuk meg, a hiteles kézírás ismerete nélkül azonban nem állapítható meg, hogy melyek a saját kezűek, és melyeket diktálta, mert a német és a magyar kézírás teljesen eltér egymástól.

A *Magyar Könyvszemle*ben hiába keressük az oda szánt Kende — nyilatkozatot (azt sem tudjuk, mit válaszolt a közlés elől kitérő Schönherr Kendének), a meg nem jelent cikk könyvtörténeti tanulságai azonban máig követhetők. Varjú Elemér tehát azon kétségének adott hangot, hogy Kende 7. sz. jegyzékében található az a négy hungarica különlegesség,⁸ melyek Szabó Károly szerint Koncz József marosvásárhelyi tanár könyvtárának díszét képezték, valaha is Kende birtokában lettek volna. Minthogy az említett unikumok a Kende-katalógus bejegyzései által is bizonyítottan, a jegyzék kibocsátásakor már el voltak adva, megalapozottnak tűnhetett Varjú állítása, miszerint a címek és a címlapok közlése csupán ügyes reklámfogás volt Kende részéről. Ám ahogy Kende sem cáfolhatta meg ezt a kijelentést, úgy Varjú sem bizonyíthatta annak igazságát. Az unikumokat kézenfekvő volna az Országos Evangélikus Könyvtár állományába került egykori Podmaniczky—Dégenfeld könyvtár állományában keresnünk, ámde Papp Ivánné szíves felvilágosítása szerint a Podmaniczky-könyvtár katalógusában az erre vonatkozó bejegyzések értelmét homály fedi. Mályusz Elemér ugyanis 1929-ben, a könyvtár Budapestre kerülésének idején a katalógusban említett könyvek és a ténylegesen meglévő állomány összevetésekor számos cím mellé — így az unikumok mellé is — csillagot tett, ami nagy valószínűséggel annyit jelentett, hogy az érintett darabok a könyvtár története során valamikor

⁸ 1. sz. Magyar Aesopus EMK I. 1363. 23. sz. Evangelia et epistolae RMK I. 696. 33. sz. Ilosvai RMK I. 1147. 49. sz. Nyéki Vörös Mátyás RMK I. 1134.

elkallódtak, mindenesetre semmiképpen sem kerültek a Pestre költözött bibliotéka anyagába. Eltűnésük rejtélyének feloldása az lehet, hogy a Podmaniczky-gyűjtemény örököse, Degenfeld Pál eladta őket. Bár vándorlásuk közbülső állomásai az említett okok miatt felderíthetetlenek, annyi az RMNY készülő harmadik kötetének adatai alapján bebizonyosodott, hogy az unikumok ma — az Evangelia et epistolae kivételével az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában lehetők fel. Ritoók Zsigmondné köszönettel vett tájékoztatásából az derült ki róluk, hogy az Akadémiai Könyvtárba kerülésüket megelőzően egy bizonyos Gergely antikvárius tulajdonában voltak. Az ún. Gergely-könyvtár feldolgozása Ritoók Zsigmondné irányításával jelenleg is folyik.

GLÁSZ MÓNKA—SERFÓZÓ SÁNDOR